

Groen

Mr. G. Groen van Prinstererstichting | Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie

*Een wereld
zonder werk?
De waarde van
werk in de toekomst*
Pagina 06

*Interview:
'We moeten
grootser denken'*
Pagina 18

*Christelijk
tegendraads*
Pagina 50

Werk in de toekomst

Groen is een uitgave van

ChristenUnie
Bestuurdersvereniging

Inhoud.

- 06 Een wereld zonder werk? De waarde van werk in de toekomst
Door Frank Mulder
- 12 Werken in de toekomst: nemen de robots het over?
Door Joop Schippers
- 18 'We moeten grootser denken'
Interview met Erik Stam en Peter Ester
- 25 Het muisje dat zich herinneren kon
Column door Frank Bosman
- 26 Loon vóór zonsondergang
Door Erik Dannenberg
- 32 Prestatiedruk? Zeur niet!
Door Jarin van der Zande

Boeken.

- 39 Recensies

Actueel.

- 50 Christelijk tegendraads
Door Laurens Wijmenga
 - 57 Red het referendum
Column door Wouter Beekers
 - 58 Over de geest van het dualisme
Door Kars Veling
 - 64 Bescheiden bestuur, ruimte voor ambtenaren
Door Erik-Jan van Dorp
 - 71 Ja/ maar: meer vrouwelijke wethouders?
Door Elly van Wageningen en Titia Cnossen
-

An aerial photograph of a city intersection. In the center is a large, semi-circular green island with a small, dark, dome-shaped structure. A tram track runs horizontally across the middle of the image, with a tram visible on it. The surrounding area includes roads, sidewalks, and some buildings. The overall tone is somewhat muted, with a mix of green, grey, and brown colors.

De toekomst van werk

Wie werk te serieus neemt, heeft onvoldoende mogelijkheden om zijn identiteit rond andere zaken te vormen. Die conclusie trok journaliste Leonie Wolters in haar podcast *Loos werk* (VPRO), waarin ze aan de slag ging met haar eigen moeite om aan betaald werk te komen. Een verstandig inzicht, zo lijkt het. Maar wie lukt het om los te komen van werk, in een tijd waarin enerzijds werk geldt als statussymbool en *raison d'être* en anderzijds steeds meer mensen buiten het arbeidsproces dreigen te vallen of werk in eentonigheid zien veranderen?

Werk is in de protestantse traditie – in navolging van Luther – vaak geformuleerd als roeping. Die roeping bestaat in de jou geschonken talenten en de positie die je in het leven inneemt. Deze manier van denken past echter niet meer zo makkelijk in de flexibele maatschappij waarin we leven. Er zijn daarom ook theologen die werk in verband zien met de gaven van de Geest, die afwisselend in de gelovige oplichten. Werk moet je in staat stellen om iets van het Koninkrijk van God zichtbaar te maken. Met zo'n definitie kunnen we kritiek uitoefenen op werk dat hiervoor geen ruimte geeft. Het richt ons ook minder op het werk zelf, maar op de gaven schenkende God.

Doordat de arbeidsmarkt in hoog tempo verandert, houden steeds meer mensen zich bezig met de vraag hoe het werken van de toekomst eruit ziet. Het NRC sloot vorig jaar af met een artikelenserie over de toekomst van ons werk en net daarvoor presenteerde een club jonge denkers van de Nationale DenkTank tien oplossingen voor kwetsbare plekken in de huidige arbeidsmarkt. Het was voor de redactie aanleiding om in dit nummer op zoek te gaan naar een christelijk-sociale visie op werk en op de toekomst van werk. Welke nieuwe kwetsbare groepen ontstaan er? Wat kan de overheid eraan bijdragen om de arbeidsmarkt een goede plek te maken voor iedereen die wil werken?

Esther Paul-Jonker
hoofdredacteur

Een wereld zonder werk? De waarde van werk in de toekomst

Een tijdje geleden was ik bij een presentatie bij over een nieuwe schoonmaakrobot. De ontwikkelaar was razend enthousiast: “Dit is de toekomst! Het is ideaal voor routineklussen, zoals in supermarkten, waar elke dag dezelfde schappen moeten worden schoongemaakt.”

Toen ik hardop zei dat me dit geen goed nieuws leek voor schoonmakers, keek de techneut me niet-begrijpend aan. “Fijn toch, als ze dat vervelende werk niet meer hoeven te doen?” “Tja”, zei ik, “ik weet niet of ze een alternatief hebben.” “Nou ja, dan krijgen ze tijd voor iets leukers.” Het paste niet in zijn academische universum dat er mensen zijn die misschien wel heel erg blij zijn met een moeilijk schoonmaakbaantje omdat er verder niemand te vinden is die hen wil hebben.

Door Frank Mulder

Arbeidsgemeenschap | Ik woon in Overvecht, een naoorlogse wijk in Utrecht die als sociaal zwak bekendstaat en die heel anoniem aanvoelt. Veel mensen leven er van een uitkering. Ze zitten in de bijstand, zijn arbeidsongeschikt of krijgen een werkloosheidsuitkering. Meer dan een vijfde van de potentiële beroepsbevolking in Overvecht is officieel werkzoekend. Dat is nog naast de mensen die wel werk hebben, maar te weinig, of alleen tijdelijk.

Er zijn weinig banen in de wijk. Er is net iets meer dan één baan per drie Overvechters, blijkt uit cijfers van de gemeente. Dat is veel minder dan in de rest van de stad, en die werkgelegenheid is ook nog grotendeels dankzij een groot industrieterrein aan de rand van de wijk, dat weinig met de woonwijk te maken heeft. Werk is de leefomgeving ontstegen. Werk vinden mensen buiten de stad, in de magazijnen en inpakcentra. En als schoonmaker, buiten kantooruren. Maar er is vooral weinig werk in de wijk. Ik woon in een voormalig winkelblokje waar vroeger kleine middenstanders zaten, zoals een groenteboer, een bakker, een kruidenier en een Chinees. De laatste die vertrok, vorig jaar, is een Marokkaanse bakker. Eigenlijk is er nauwelijks nog een lokale economie. Volgens mij is dit een belangrijke oorzaak voor de anonimiteit en het gebrek aan sociale cohesie dat mensen voelen.

Wat ik me vaak heb afgevraagd: waarom doen mensen zo weinig met elkaar? Heel veel mensen hier zijn laag opgeleid of komen uit landen waar ze een ambacht hebben geleerd. Veel mensen die ik ken, kunnen koken, knippen, timmeren, auto's repareren, schoonmaken, pizza's bakken of tuinieren. Als ze met elkaar zouden gaan handelen en ondernemen, dan zouden ze hun eigen economie kunnen creëren. Toch gebeurt dat niet.

Terwijl de werkloosheid onder academisch geschoolden in Nederland ruim drie procent is, is dat onder laagopgeleiden tien procent en onder mensen zonder beroepsopleiding zelfs vijftien procent. En ook als ze werk hebben, is hun arbeidszekerheid veel lager. Een vijfde van hen heeft 'precair werk', zoals het CPB dat noemt: een laag loon en een tijdelijk contract. Feitelijk is er een echte overbodige klasse ontstaan, die niet meer nuttig is voor de maatschappij. Daarmee verbreekt een belangrijk cement dat mensen met elkaar verbindt.

De ziekte van Baumol | Is dit allemaal de schuld van technologie? Technologische ontwikkelingen creëren toch ook weer nieuwe banen? Om dit verband tussen techniek en economie beter te begrijpen, moeten we de oude 'ziekte van Baumol' misschien weer eens bestuderen. De Amerikaanse econoom William Baumol

AUTEUR
Frank Mulder studeerde geschiedenis van de internationale betrekkingen. Hij is freelance journalist voor o.a. *De Groene Amsterdammer* en schreef het boek *De Geluksmachine* (2015). Hij woont met zijn gezin in een woongemeenschap in de Utrechtse wijk Overvecht. Eerder schreef hij over dit thema: *De overbodige klasse van Overvecht. Iedereen heeft pijn in zijn rug.* (*De Groene Amsterdammer*, 8 maart 2017).

SAMENVATTING

- Een deel van de beroepsbevolking heeft precair werk: werk dat gemakkelijk weggeautomatiseerd wordt of dat te weinig oplevert om van te kunnen leven.

- De ziekte van Baumol dreigt: economische groei leidt tot publieke armoede, diensten worden duurder.

- Techniek brengt ons niet alleen vooruitgang, het kost bijvoorbeeld ook banen voor laaggeschoolden.

- We hebben werk nodig om zinvol bezig te zijn en om met elkaar te leven.

voorspelde namelijk in de jaren zestig al dat economische groei zou leiden tot publieke armoede.

Door technologische ontwikkelingen groeit de productiviteit in bepaalde sectoren, stelde Baumol. Een autofabriek levert per uur veel meer auto's af dan vroeger. Dat stuwt de lonen omhoog. Maar voor andere activiteiten, zoals de zorg voor een zieke of de uitvoering van een concert, heb je nog steeds evenveel tijd en mankracht nodig. Toch zullen de lonen in die sectoren mee moeten stijgen, om competitief te blijven. Met andere woorden: die diensten worden steeds duurder.

Veel van deze minder te innoveren diensten worden geleverd door de overheid. Daar betalen we belasting voor. Die moet dus omhoog. Dat hoeft niet erg te zijn, want met het geld dat we particulier op de steeds goedkopere consumptiegoederen besparen, kunnen we precies de duurdere diensten betalen. Maar er is één probleem: dat willen mensen niet. Mensen willen het geld dat ze besparen op de steeds goedkopere telefoonabonnementen natuurlijk niet aan belasting uitgeven; ze willen een duurdere telefoon. Baumol voorspelde dus dat juist door economische groei de druk zal toenemen om in de publieke sector te bezuinigen.

Eigenlijk werkt dit mechanisme in de particuliere sector net zo. Door innovatie en groei wordt techniek steeds goedkoper ten opzichte van arbeid. Denk aan de koffiejuffrouw, die tegenwoordig alleen nog maar in de vorm van een automaat te zien is: veel goedkoper. Dat hoeft niet erg te zijn, want ook die koffieautomaat moet door iemand gemaakt worden, of gerepareerd. Maar dat positieve effect werkt niet helemaal. Juist in de technisch op te schroeven sectoren gaat steeds meer van de winst naar eigenaars van de techniek erachter, de software en het staal.

In economische termen: de kapitaalquote stijgt ten opzichte van de arbeidsinkomensquote. Steeds minder van het totale inkomen vloeit naar de mensen die de arbeid leveren.

Goedkopere arbeid | Is er iets aan die werkgelegenheid is ook nog te doen? Dat is een lastige vraag. Het zou helpen als het mogelijk was om arbeid weer goedkoper te maken. Dat kan als mensen zichzelf te laten verhuren als zzp'er bijvoorbeeld. Of door belasting op arbeid te verlagen, en het minimumloon te verlagen. Dat gaat pijn doen, maar het is de consequentie van onze groei-economie. Doen we dat niet, dan zal arbeid met de stijging van de productiviteit alleen maar meer onder druk komen te staan. Zeker, in sommige sectoren komen er ook banen bij. Maar niet voor alle opleidingsniveaus.

Op een dieper niveau zou ik zeggen dat we ons vooral moeten realiseren dat technologie geen heilige graal is die ons 'automatisch' vooruitgang gaat brengen. Technologie – en dus ook schaalvergroting en flexibiliteit – verandert onze economie en dat heeft baten en kosten.

Ik denk dat het onder meer de lokale samenleving is die de prijs betaalt. Er is grote vraag naar mensen die met ouderen willen werken, maar er is geen geld voor. Er is grote vraag naar mensen die het plastic op het plein willen opruimen, maar ook dat kan niemand betalen. Er moeten alleen maar mensen uit, klaagt zelfs de boswachter die geen uren genoeg heeft om de natuur net buiten de stad goed te onderhouden. Arbeid is gewoon te duur!

Maar dit geldt ook voor kappers, winkeliers, restauranthouders, muziekdocenten, welzijnswerkers, bakkers, kunstenaars, al die beroepen die belangrijk zijn voor de werkgelegenheid én voor het sociale leven

in een wijk. Ze houden met moeite het hoofd boven water, of niet. Dan moeten ze maar wat anders doen, zeggen economen vrolijk. Maar dat is precies wat een groot deel van de 4260 werkzoekenden in Overvecht niet kan. Ze hebben een onoverbrugbare afstand tot de arbeidsmarkt. Je kunt ook zeggen: onze dynamische kennis-economie heeft hen niet meer nodig. Ze zijn een overbodige klasse geworden.

Paradijsbewoners of tv-kijkers?

Sommige mensen kijken reikhalzend uit naar het verdwijnen van arbeid. Onlangs interviewde ik voor *de Groene Amsterdammer* de bekende Tsjechische econoom Tomáš Sedláček. Hij bezong de lof van de technologische vooruitgang. Techniek neemt steeds meer werk van ons over, zei hij optimistisch. “Hoe meer dat gebeurt, des te meer dat ons vrij maakt om ons te kunnen richten op de ideeën, op de verhalen. Niet de elitaire enkeling, maar iedereen. In de toekomst hoeft niemand zich bezig te houden met werk dat robots ook kunnen, maar met creatie, of dat nu met de handen is of met het hoofd. We hebben eeuwenlang gewerkt, als slaven. Nu leven we in een tijd dat de techniek het werk kan overnemen en we kunnen gaan doen waar we voor zijn. Dat is moeilijk, maar we moeten gaan verzin- nen wat we zouden doen als we helemaal vrij waren om te kiezen.”¹

Het klinkt mooi, maar ik denk dat Sedláček er te veel van uitgaat dat mensen weer paradijsbewoners kunnen worden. Wat doen mensen die helemaal vrij zijn om te kiezen wat ze willen doen? Een deel heeft misschien de discipline, de vaardigheden, de vrienden en het geld, kortom het kapitaal, om creatief een eigen onderneming op te zetten. Maar een groot deel zakt depressief weg achter de tv.

Het nut van werk | De opbrengst van arbeid bestaat niet alleen uit salaris. Arbeid (ook onbetaalde) brengt ons in een sociale gemeenschap, brengt ons in verband met mensen, ons lichaam, de natuur. Dat is niet altijd duidelijk meer zichtbaar, een groot deel van ons werk staat ver af van de materiële werkelijkheid. Zelf ben ik ook een *urban professional* die groten- deels in zijn eentje achter de computer zit te typen, met schermen en systemen en organisaties die bemiddelen tussen mij en de werkelijkheid. Dat is soms heel effectief, maar ik verlies er ook iets door.

Elke twee weken begeef ik me daarom, samen met een groepje andere mensen uit de buurt, naar het bos in mijn omgeving om de boswachter daar te helpen met natuurwerk. Snoeien, knippen, hooien, bomen zagen. Het is een verademing om naast kenniswerk te mogen arbeiden. Het is namelijk veel bevredigender, gezonder en socialer dan het werk dat ik normaal gesproken doe. Het geeft een gevoel van eigenwaarde en ook nog eens een relatie met de natuur, omdat er geen anonieme systemen tussen zitten. Ik werk daar met heel mijn lichaam.

Maar het kan alleen nog maar als vrijwilliger. Economisch kan het niet meer uit; dit soort arbeid is te duur geworden. Als wij er niet zouden zijn, zou de boswachter bepaalde natuurstroken niet meer kunnen beheren. En voor het grotere hak- en rooiwerk huurt hij een volautomatische *harvester* in, die bediend wordt door een Poolse loonwerker. Die kan het bos veel goedkoper in mootjes hakken.

Ik wil niet te romantisch doen over arbeid. De meeste werknemers staan ver af van wat ze maken. Ook de boswachter zit het grootste deel van de dag achter zijn computer facturen te controleren (klaagt hij). Laat staan de laagopgeleide mensen die soms echt monotoon en afstompend

werk hebben. Dat is een groot probleem. Maar robotisering gaat ons daar niet automatisch uit redden. Op dit moment levert technische innovatie vooral banen op in de hoogopgeleide, creatieve hoek. Er komt ook laaggeschoold, monotoon werk bij, maar in hoeverre dat echt bevredigende en ook vaste banen zijn, is maar zeer de vraag. Ondertussen verdwijnen de middenbanen.

‘Naast-elkaar-lewing’ | Werk is niet iets dat we moeten uitbannen. We hebben werk nodig. En de dorpen en de wijken die nu anoniemer worden, hebben ook werk nodig, economische relaties, mensen die met elkaar handelen of arbeiden, omdat gemeenschap anders onmogelijk wordt. In elk geval voor de mensen die economisch gezien steeds minder waard zijn, die letterlijk een overbodige klasse vormen.

Ik denk niet dat er een zomaar oplossing is, want het probleem heeft te maken met de essentie van technologische vooruitgang. Daarom is het nodig dat we erkennen dat techniek baten geeft, maar ook kosten met zich meebrengt. Om die kosten vervolgens te kunnen beperken, lijkt het me van cruciaal belang dat arbeid goedkoper wordt, zodat de markt zelf ruimte krijgt om mensen aan te nemen.

Op lokaal niveau zouden we veel meer kunnen erkennen dat economische gemeenschap cruciaal is. Zeker in wijken die langs etnische, culturele of klasselij- nen uit elkaar vallen, moeten we lokale economische betrekkingen stimuleren. In de politicologie heet dat de McDonald’s- these: landen die een McDonald’s hebben, voeren bijna nooit oorlog tegen elkaar, omdat handel oorlog onaantrekkelijk maakt. De McDonald’s-these werkt ook

op lokaal, intermenselijk niveau (al zou ik niet pleiten voor een McDonald’s want de werknemers komen van ver en de winsten vloeien ook weer terug naar de verte). Waar mensen broodjes bij elkaar kopen, investeren ze ook in elkaar. Een strategie om lokale bedrijvigheid en ondernemerschap mogelijk te maken, lijkt me cruciaal voor al die wijken en buurten in ons land die het zwaar hebben.

Want nu winkels, scholen, dienstverle- ners en middenstanders uit arme buurten verdwijnen, en steeds meer mensen alleen nog maar werk vinden op digitale plekken of in inpakcentra ergens aan de snelweg - of helemaal niet werken maar alleen in leven blijven met hulp van een loket - be- gint de samenleving in dit soort gebieden meer op een ‘naast-elkaar-lewing’ te lijken.

Werken in de toekomst: nemen de robots het over?

Nadenken over de toekomst van werk is een geliefde bezigheid. Stoppen we met werken? Nemen robots het over? Of is er eigenlijk niet zo heel veel over te zeggen? We vroegen hoogleraar Joop Schippers op een rij te zetten wat we wel weten en, ook belangrijk, we wat niet weten. Want er is vooral veel dat we nog niet weten over de toekomst van de arbeidsmarkt. Hoe gaan we om met de arbeidsmarkt die steeds verandert en welke beleidskeuzes moeten gemaakt worden?

Door Joop Schippers

Beroepen komen en gaan | Wie het boek *Gouden Jaren* (2014) van Annegreet van Bergen leest of regelmatig naar het tv-programma *Andere Tijden* kijkt, komt daar beroepen en werksituaties tegen die we in het Nederland van nu niet meer kennen. Er rijdt geen schillenboer of voddeman meer door de straten. Er komen geen kwitantielopers meer aan de deur om de huur of verzekeringspenningen te innen en de laatste Limburgse mijnwerker heeft reeds lang geleden zijn pikhouweel opgeborgen. Er zijn de laatste decennia ook allerlei functies en beroepen ontstaan die we vroeger juist niet kenden. Veel van het nieuwe werk van de afgelopen decennia is ontstaan in de dienstensector en dan met name in wat we aanduiden als 'de vrijetijdsindustrie', al die activiteiten die te maken hebben met wat we zoal in onze vrije tijd doen, variërend van het volgen van yogacursussen, het bezoeken van pretparken, een natuurwandeling maken, funshoppen, barbecueën in de van alle gemakken voorziene achtertuin tot het bijwonen van een concert of bezoeken van een tentoonstelling.

De computer rukt op en de meeste beroepen veranderen van inhoud | Daarnaast vertonen sectoren als de zorg en het onderwijs al decennialang een sterke groei. Maar daar komen niet primair nieuwe functies en beroepen bij, maar veranderen bestaande functies vooral van inhoud. Dat laatste geldt ook elders op de arbeidsmarkt: of je nu in de landbouw, de industrie of de dienstverlening werkt, de kans is klein dat je beroep er nog hetzelfde uitziet als een kwart eeuw of nog langer geleden. Een belangrijke oorzaak daarvan is het oprukken van de computer en in bredere zin informatie- en communicatietechnologie (ict). De pakketbezorger, de agrariër, de kraanmachinist, de wijkverpleegkundige, de buschauffeur, de onderwijzer – allemaal werken ze tegenwoordig met een computer en die wordt steeds belangrijker. Voorlopig is er geen reden om te veronderstellen dat die ontwikkeling zal stoppen. Integendeel, computers worden steeds 'slimmer' en door er wieltjes onder te zetten of er kunstarmen en -benen aan te monteren, komen gaandeweg de robots tot stand die we tot dusver vooral uit strips en *science fiction* films kenden. In bijvoorbeeld autofabrieken zien we ze massaal aan het werk. In de agrarische sector is de melkrobot een alom geaccepteerd verschijnsel omdat die de melkveehouder veel werk uit handen neemt en in hoge mate bijdraagt aan de torenhoge productiviteit van de zuivelindustrie in Nederland.

AUTEUR

Prof. dr. Joop Schippers is als hoogleraar Arbeids-economie verbonden aan de Faculteit Recht, Economie, Bestuur en Organisatie van de Universiteit Utrecht.

SAMENVATTING

- Automatisering zorgt dat veel werk verandert en maakt bepaalde banen overbodig.
- De kloof tussen in- en outsiders op de arbeidsmarkt dreigt groter te worden.
- We moeten investeren in het up-to-date houden van kennis en vaardigheden van de beroepsbevolking.
- De robotisering bedreigt de financiering van de verzorgingsstaat, dus daar moet beleid op gemaakt worden.

Hoe gaat dat verder en is er nog wel werk voor iedereen? | Het snelle tempo waarin technologische ontwikkelingen hun intrede doen in verschillende sectoren van de economie doet sommigen de wenkbrauwen fronsen: komt mijn baan straks op de tocht te staan en houd ik het allemaal wel bij? Die zorgen over de toekomst zijn terecht. Veel mensen die relatief eenvoudig administratief werk doen, lopen de kans dat hun werk over een jaar of tien (en soms al eerder) weg-geautomatiseerd wordt. Zo is het met het werk van lokettisten bij de bank en de spoorwegen gegaan en zo zal het ook gaan met de taken van medewerkers bij de Belastingdienst, banken of verzekeraars, ministeries of universiteiten die nu nog bonnetjes verwerken en brieven inboeken. Wat we tegelijkertijd zien, is dat niet al die mensen van wie het traditionele werk is verdwenen, werkloos zijn geworden (en gebleven). Velen van hen doen inmiddels wel iets *anders* dan in hun 'oude' functie. Het eerder beschreven proces van baanvernietiging en baancreatie zal de komende decennia ongetwijfeld voortgaan en bestaande banen zullen van inhoud en karakter veranderen. Wat echter heel moeilijk – zo niet onmogelijk – te voorspellen valt, is hoe snel die processen zullen verlopen en wat voor nieuwe banen er in de toekomst zullen ontstaan.

Nu al is het in principe mogelijk auto's, vrachtwagens of treinen te laten rijden zonder chauffeur of machinist. Maar wanneer achten we de techniek zo goed ontwikkeld en zo betrouwbaar dat we ook daadwerkelijk achterin een zichzelf sturende auto durven te gaan zitten? Die betrouwbaarheid heeft veel te maken met het tempo waarin computers in staat zullen blijken te leren op basis van eerdere ervaringen en ook nieuwe, hen tot dusver onbekende situaties op adequate wijze

te analyseren en tegemoet te treden. Computers mogen dan als het gaat om routinematige taken minder fouten maken dan hun menselijke evenknie, als het gaat om intuïtie en invoelingsvermogen is de mens vooralsnog de computer de baas. Die constatering geeft tegelijk een indicatie voor welk type werk voorlopig niet door computers of robots zal worden vervangen: al dat werk waarbij op een of andere manier een (belangen)afweging moet worden gemaakt, ethische aspecten aan de orde zijn en menselijke aspecten spelen. De computer kan prima 'uitzoeken' welke strafmaat in een reeks strafzaken is opgelegd en in hoeverre een lopende zaak overeenkomsten vertoont met eerdere zaken, maar in een concreet geval zal de rechter moeten oordelen of bepaalde specifieke omstandigheden aanleiding geven tot een lichtere of juist een zwaardere straf voor degene die hij schuldig acht. De computer kan prima aangeven hoe groot – gegeven eerdere gevallen en de kenmerken van een patiënt – de kans is op een succesvolle operatie, maar arts en patiënt zullen samen moeten bepalen of zij ook in deze concrete situatie een operatie gewenst achten. Hoewel die menselijke besluitvormers in de toekomst steeds meer zullen gaan leunen op snelle en geavanceerde analyses van bestaande informatie (*big data*), uiteindelijk moeten zij wel zelf het besluit nemen. Het ontsluiten en toegankelijk maken van informatie op zich zal nieuw werk creëren. Nu al zien consumenten – bijvoorbeeld in de reis- of verzekeringswereld of bij de keuze van een nieuwe *smartphone* – door de overvloedige informatie die op internet beschikbaar is door de bomen het bos niet meer. Ondernemende types spelen daar op in door een vergelijkings-site of een adviesbureau te beginnen om consumenten bij hun keuze te begeleiden.

Transitie naar robotsamenleving vraagt sturing en solidariteit |

Hoewel op dit moment dus nog niet valt te voorspellen hoeveel en welke banen er zullen verdwijnen en hoeveel en welke er zullen bijkomen, is het niet ondenkbaar dat we per saldo gezamenlijk minder uren zullen behoeven te werken dan nu het geval is. Dat is op zich geen probleem, mits we er in slagen de beschikbare uren op een fatsoenlijke wijze over de beroepsbevolking te verdelen en te voorkomen dat de toch al aanzienlijke ongelijkheid tussen de *insiders* op de arbeidsmarkt en de *outsiders* die buiten spel staan nog verder groeit. Vanuit dit perspectief is relevant dat vanwege ontgroening en vergrijzing de beroepsbevolking de komende decennia sowieso krimpt en dat we al een eeuw lang een continu proces van verkorting van de gemiddelde individuele arbeidsduur kennen. Meer vrije tijd is voor veel mensen een groot goed dat ruimte schept om juist die dingen te doen (bijvoorbeeld in de sfeer van gezin, gemeenschap of culturele ontplooiing) die in hoge mate bijdragen aan de kwaliteit van leven. Mocht er echter een situatie ontstaan waarin de banen in bepaalde beroepen of sectoren massaal verdwijnen en de vraag in andere beroepen of sectoren juist sterk groeit, dan ligt het probleem op tafel hoe vraag en aanbod op een adequate wijze kunnen worden samengebracht en in hoeverre herverdeling van het beschikbare werk aan de orde is. Zonder enige vorm van herverdeling zou het er wel eens toe kunnen leiden dat bepaalde groepen langdurig buiten spel komen te staan, terwijl andere groepen zich hun leven lang drie slagen in de rondte werken en voortijdig opgebrand raken omdat zij het werk niet aankunnen. De 'buitenspelpositie' dreigt vooral voor wie zijn of haar baan weg-geautomatiseerd ziet worden en wie onvoldoende in

staat is zich de nieuwe kennis en vaardigheden eigen te maken die noodzakelijk zijn in de robotsamenleving. De winnaars zijn die leden van de samenleving die over voldoende – mogelijk schaarse – kennis en vaardigheden beschikken om aan het front van de nieuwe technologische ontwikkelingen mee te doen.

Om de matching tussen vraag en aanbod soepeler te laten verlopen, maar ook om te zorgen dat mensen de veranderingen in hun eigen baan gemakkelijker verwerken en niet afhaken bij de introductie van verdere technologische vernieuwing, is het van belang dat meer dan tot dusver werk gemaakt wordt van de *upgrading* van de kennis en vaardigheden van de Nederlandse beroepsbevolking. Te veel werkenden – zeker als zij wat ouder zijn – geven nog altijd aan niet systematisch aan het onderhoud van hun menselijk kapitaal, hun productieve vermogen, te werken. Omdat dit typisch een 'na u'-probleem is (zowel werkgevers als werknemers ervaren te veel onzekerheid om daadwerkelijk tot het investeren van tijd, geld en moeite te besluiten), zijn hier collectieve afspraken tussen sociale partners en de overheid noodzakelijk. Hoe die eruitzien, is een kwestie van techniek; de uitkomst moet in elk geval een systeem zijn dat mensen stimuleert gedurende hun gehele levensloop regelmatig opnieuw aan de slag te gaan om hun kennis en vaardigheden te onderhouden en aan te vullen.

Wie betaalt onze verzorgingsstaat?

Behalve voldoende bereidheid om het beschikbare werk en de beschikbare kennis te delen, vergt een succesvolle transitie naar een robotsamenleving ook financiële solidariteit. Met het oprukken van de technologie dreigt een steeds groter deel van het nationale inkomen

toe te vallen aan de productiefactor kapitaal en een steeds kleiner deel aan de productiefactor arbeid. Gegeven de door concurrentieoverwegingen geïnspireerde tendens in de ontwikkelde landen over de gehele wereld om de productiefactor kapitaal lager te belasten, dreigt de robotisering de financieringsbasis van de verzorgingsstaat uit te hollen. Daarop zijn twee reacties mogelijk: of de verzorgingsstaat wordt verder uitgekleeft en steeds meer voorzieningen worden aan de markt en marktwerking overgelaten of de lasten op de productiefactor arbeid worden verder verhoogd, wat een verdere stimulans zal vormen van de vervanging van arbeid door kapitaal en vooral ten koste zal gaan van de minst productieve leden van de beroepsbevolking. Het alternatief is uiteraard het varen van een koers waarbij de vruchten van de inzet van techniek niet exclusief bij de eigenaren van de computers, de robots en de technologie terecht komen, maar gebruikt worden om de samenleving als geheel te dienen en de economie duurzamer en toekomstbestendiger te maken. Opmerkelijk is in dit verband dat Bill Gates in februari 2017 voor een *robot tax* pleitte. Los van de precieze vormgeving van zo'n belasting, vergt een substantiëlere bijdrage aan de financiering van de verzorgingsstaat door de productiefactor kapitaal een herijking van de spelregels rond het betalen van belasting. Niets doen en met de armen over elkaar zitten, biedt weinig perspectief op een goede afloop.

Conclusie | De Nederlandse arbeidsmarkt staat voor forse veranderingen, maar dat is niet wezenlijk anders dan in de jaren zestig, zeventig en tachtig van de vorige eeuw toen bijvoorbeeld de mijnbouw verdween net als een groot deel van de

textielindustrie en de grote scheeps-nieuwbouwwerven. Ander werk kwam er voor in de plaats, zij het dat er niet één-op-één voor iedereen een nieuwe baan beschikbaar was. Daarmee werd de structurele aanpassing van de productiestructuur voor velen een pijnlijke aangelegenheid en een proces van langdurige aanpassing. Gewapend met wat we weten over hoe het toen ging, kunnen we nu ons voordeel doen: tijtijds investeren in de ontwikkeling van kennis en het aanleren van nieuwe vaardigheden die passen bij de 'robotsamenleving' voor brede lagen van de beroepsbevolking en bewerkstelligen dat de vruchten van de technologie min of meer gelijk over de bevolking worden verdeeld. Dat voorkomt een tweedeling tussen degenen die vooral de lusten van voortgaande technologische ontwikkeling zullen ervaren en degenen die vooral met de lasten dreigen te worden opgescheept.

Dubbelinterview met Erik Stam en Peter Ester over, zzp'ers, sociale ondernemingen, Silicon Valley en het 'Mattheuseffect'

'We moeten grootser denken'

De arbeidsmarkt verandert voortdurend en dat beïnvloedt veel meer dan alleen het aantal banen en het inkomen op het loonstrookje. We vroegen hoogleraar Erik Stam en Eerste Kamerlid Peter Ester naar hun visie op deze veranderingen. Hun boodschap: we moeten vooral inventief zijn en grootser denken; en groots denken past volgens hen bij uitstek bij de uitgangspunten van de ChristenUnie.

Door Mirjam Kosten en Laurens Wijmenga

Wat is er, in grote lijnen, wat is er over twintig jaar anders aan de arbeidsmarkt dan nu? | Erik Stam:

“Twintig jaar geleden, in 1998, was de arbeidsmarkt wel wat anders dan nu, maar toch ook voor een groot deel hetzelfde. Geldt die continuïteit dan ook voor de komende twintig jaar? Niet perse: de invloed van technologie is nu vele malen groter dan in 1998. Er zijn bedrijven waarvan we het bestaan destijds niet hadden kunnen voorspellen, en er is werkgelegenheid in bijvoorbeeld de industrie verdwenen uit Nederland. Twee ontwikkelingen zijn wel duidelijk. Ten eerste: routinetaken zullen meer worden verplaatst naar lagelonenlanden en worden weggeautomatiseerd. Ten tweede: creatieve taken worden belangrijker. Er ontstaat veel ruimte voor hoogopgeleiden die zowel hyperspecialist zijn als met anderen samen het grote plaatje kunnen zien. Omdat loodgieters en kappers ook nodig zullen blijven, leveren deze ontwikkelingen vooral problemen op voor het midden.”

Hoe erg is het verdwijnen van middenbanen? | Peter Ester:

“Er verdwijnen veel banen bij banken en verzekeringsmaatschappijen. Maar de middenklasse is meer dan alleen een groep banen. De middenklasse vormt de ruggengraat van de samenleving. In de Verenigde Staten zie je welke problemen het verdwijnen ervan oplevert, ook in maatschappelijk opzicht. Bij de middenklasse hoorde het optimisme, de droom van opwaartse mobiliteit. In plaats daarvan zie je dat mensen zich grote zorgen maken om de toekomst van hun kinderen. In de Verenigde Staten zie en voel je de angst bij de middenklasse en ik zie daarin wel een van de verklaringen voor de opkomst van het populisme. Die relatie is misschien niet één op één, maar een verband is er wel. En populistten kunnen gemakkelijk met die angst spelen.”

Erik Stam: “Als de middenklasse verdwijnt, is er een sterkere tweedeling in de samenleving. Ongelijkheid wordt dan tastbaar. Er ontstaat een soort ‘Mattheuseffect’: wie het goed doet, zal het nog beter hebben. In Nederland gaat het nog goed, maar in de Verenigde Staten, *het* land van de droom van opwaartse mobiliteit, zie je dat je om een ‘winnaar’ te zijn wel aan heel veel voorwaarden moet voldoen. Een goede opleiding is een voorwaarde, maar een universitaire studie kost al snel dertigduizend dollar per jaar. Het is inmiddels wel duidelijk dat niet iedereen een winnaar kan zijn, dat er uitsluitende mechanismen zijn en dat die voorwaarden voor succes vaak ook bij de volgende generatie wel of helemaal niet aanwezig zijn.”

PERSONALIA

Dr. Peter Ester was hoogleraar Arbeidsmarktvaartstukken aan Tilburg University, doceert nu Human Capital & Entrepreneurship aan Rotterdam Business School en is Eerste Kamerlid voor de Christen-Unie.

Prof. dr. Erik Stam is hoogleraar Strategie, Organisatie en Ondernemerschap aan de Utrecht University School of Economics.

U waarschuwt voor het Mattheuseffect: wie al veel heeft, krijgt nog meer. Hoe kunnen we dit voorkomen? | Erik Stam:

“Scholing is een belangrijk sociaal mobiliteitsmechanisme, dus het is belangrijk dat de toegang tot scholing open is voor alle bevolkingsgroepen. In onderzoeken zien we dat investeringen vroeg in de levensloop het meest effect hebben. Dat betekent dat die toegang vanaf jongs af aan goed geregeld moet zijn. Hoogkwalitatieve kinderopvang is dus belangrijk. Daarnaast moeten we de welvaartsstaat zo inrichten dat die openheid en buffers biedt aan degene die er tijdelijk uit moet stappen. Wat je nu vaak ziet, is dat iemand die uitgestapt is, steeds meer op afstand raakt en niet meer de motivatie of moed heeft om toe te treden.”

Peter Ester: “Het traject van ‘Leven lang leren’ is in Nederland niet op orde. Hier laten we steken vallen.” Erik Stam: “We doen hier niet zo aan ‘Leven lang leren’. Die term klinkt wat dwingend, *education permanente* klinkt dan misschien wat vriendelijker. We hebben hier van oudsher de scholing sectoraal vormgegeven. Maar die sectoren zijn steeds minder een relevante factor voor de arbeidsmarkt omdat mensen zich in verschillende sectoren bewegen en omdat er bedrijfstakken ontstaan die bestaande sectoren overstijgen. We moeten dus zoeken naar een nieuw mechanisme voor scholing.” Peter Ester: “Deze kwestie speelt al dertig jaar en het is dan ook ongelooflijk dat we er niet in slagen om dit serieus te regelen. De infrastructuur hebben we. Scholen staan ‘s avonds leeg.” Erik Stam: “Inderdaad, maar het probleem is dat er voor scholen en universiteiten te weinig prikkels zijn om hun onderwijs voor werkenden in te zetten.” Peter Ester: “Vooral oudere werknemers zijn de dupe. Er wordt weinig geïnvesteerd in de werknemer van vijfenveertig.

Die mag een beetje uitbuiken richting de finish. Maar zo iemand moet nog ruim twintig jaar mee. Dat is zo’n reservoir aan kennis, daar moeten we in investeren! De oudere werknemer mag zelf ook wel wat extra stappen zetten. Menselijk kapitaal moet je onderhouden.”

En dan is er in Nederland de opkomst van de zzp’er. Hoe zien jullie die? | Erik Stam:

“Twintig jaar geleden waren er zeventienhonderdduizend zelfstandigen, dat zijn er nu 1,3 miljoen. Er zijn verschillende groepen. Er zijn de jongeren die in een onderneming zoeken naar zelfontplooiing en zelfstandigheid. Er zijn schilders die tijdens de crisis overbodig werden en er zijn ict’ers die enorm veel verdienen, maar er zijn in die sector ook mensen die een schijntje verdienen.” Peter Ester: “Het is inderdaad goed om je te realiseren hoeveel verschil er is. Die bovenkant heeft onze aandacht niet zo nodig, maar de onderkant wel. Minimumtarieven voor zzp’ers zijn nu gelukkig in het Regeerakkoord geregeld. Het is goed dat er aan die knop gedraaid werd.”

Wat voegen al die zelfstandigen toe aan Nederland? | Erik Stam:

“Op z’n best is dat de experimenteer-capaciteit van de Nederlandse economie. Er wordt van alles uitgeprobeerd en als het niet lukt, is er niet veel verloren. Als ondernemingen wel lukken en opschalen, hebben we mooie nieuwe dingen. Dat is het positieve. Het negatieve: voor sommige mensen is er op de arbeidsmarkt geen duurzame plaats en voor hen is er de ene hapsnap klus na de andere terwijl ze zich ophouden rond de armoedegrens of daaronder. Dat zijn de twee gezichten van zzp.” Peter Ester: “Je ziet de arbeidsmarkt

veranderen. De rollen van zelfstandige, werkgever en werknemer worden ook meer gecombineerd en wisselen gedurende de levensloop. We hebben nog niet de terminologie om die veranderingen te duiden.” Erik Stam: “Er zijn allerlei contractuele vormen voor arbeid, maar we maken daar gemakshalve ‘werkgevers’, ‘werknemers’ en ‘zelfstandigen’ van. We moeten nadenken over de aard van het proces ‘werk’ en hoe mensen daar gelukkig in kunnen zijn. Waar het ten diepste om gaat, is dat al dat werk waarde creëert. Dan kan in een bestaande organisatie en dat kan daar buiten. Dat is de basisroeping voor iemand die werkt.”

In steden ontstaan creatieve broedplaatsen. Komt er een Nederlands equivalent van Silicon Valley?

| Peter Ester: “Silicon Valley heeft een heel eigen geschiedenis, die tachtig jaar geleden begon. Dat ecosysteem kun je niet zomaar kopiëren en dat moet je ook niet willen. We moeten ook de schaduwzijden zien, met name de grote sociale ongelijkheid. We kunnen er wel een aantal dingen van leren. Vooral: grootser denken. Het verschil willen maken. Passie en gedrevenheid.” Erik Stam: “Inderdaad, ambitie hebben, daar lopen we in Nederland wat mee achter. De ambitie om groots te innoveren, om nieuwe dingen te doen.” Peter Ester: “Het is niet hetzelfde, maar ik zie we overeenkomsten met de ontwikkelingen van sociale ondernemingen in Nederland. Ook daarin kunnen we grootser denken dan we nu doen.” Erik Stam: “Het uitdaginge aan sociaal ondernemerschap is dat je meervoudige waardecreatie hebt: je moet financieel je broek ophouden en het ook op andere gebieden goed doen. Mooie voorbeelden vind ik Tony Chocolonely en Fairphone. Die zijn heel goed in

marketing en techniek en hebben ook de visie en *drive* om arbeidsomstandigheden in de keten te verbeteren. Daarnaast zijn er de lokale ondernemingen, zoals de Colour Kitchen en Syr in Utrecht. Dat zijn restaurants waar mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt en vluchtelingen aan het werk kunnen.” Peter Ester: De CEO van Tony Chocolonely was onlangs te gast in de Eerste Kamer. Hij is heel gedreven om iets aan kinderarbeid te doen in de chocoladeproductieketen. Wat ik mooi vind: hij slaagt er in om een goed bedrijf neer te zetten *en* het lukt hem om de kwestie op de maatschappelijke agenda te krijgen. Dat is een creatieve manier van omgaan met je bedrijf. Je sluit je dan niet op in je bedrijf, maar kijkt naar buiten: hoe kan ik de wereld beter maken. Dan maak je het verschil.”

Tesla, is dat dan een sociale onderneming?

| Erik Stam: “Gebrek aan ambitie kan hen niet verweten worden.” Peter Ester: “Zeker, maar Elon Musk is ook wel heel handig: hij zet zijn bedrijf waar de loonkosten laag zijn en waar de subsidies vloeien. Men denkt vaak dat de overheid in zulke bedrijven geen enkele rol speelt. Maar in Silicon Valley is de overheid juist heel belangrijk. Wist je dat meer dan negentig procent van de innovaties in een iPhone linksom of rechtsom gesubsidieerd zijn met technologiesubsidies van de Amerikaanse overheid? Tesla een sociale onderneming? Dat gaat me een beetje te ver.”

Wat is er nodig om startups te laten bloeien?

| Erik Stam: “Nederland heeft voldoende kapitaal en een hoogopgeleide beroepsbevolking. Het blijkt alleen moeilijk om die te ontsluiten en in te zetten

voor experimenten en de opschaling van succesvolle experimenten. De bankensector en de pensioenfondsen zouden meer kunnen doen.” Peter Ester: “Pensioenfondsen beleggen veel in het buitenland, meer dan tachtig procent wordt in het buitenland geïnvesteerd. Investeer meer in Nederland, in innovaties, in nieuwe bedrijven. Die verhouding moet beter.” Erik Stam: “Als we dat geld naar Nederland zouden halen en meer experimenteer capaciteit beschikbaar stellen, zou dat helpen. Er zijn meerdere fondsen beloofd voor *cleantech* startups, maar die worden niet geïnvesteerd. Er wordt dan geklaagd dat er te weinig kansrijke projecten zijn. Daarom moeten we studenten en anderen aanmoedigen en ambitieus maken.

De uitdaging is om onze hoogopgeleide beroepsbevolking en kapitaal bij elkaar brengen. In die combinatie kunnen we maatschappelijke problemen op een nieuwerwetse manier oplossen en daarbij werk genereren.” Peter Ester: “Te veel geld gaat naar grote bedrijven, die ook wel zonder kunnen. Het gaat vooral om startups en *scaleups*.” Erik Stam: “Bij het toekennen van fondsen moet je open staan voor nieuwkomers. Daarbij moet je niet van te voren proberen te voorspellen welke nieuwkomers het zullen gaan maken. De doelmatigheid is niet altijd te voorzien, maar dat geldt evengoed voor het investeren in vastgoed.”

Zijn sociale ondernemingen de toekomst van Rijnländs ondernemen?

| Erik Stam: “Ik denk bij Rijnländs ondernemen eerder aan de Philipsen en Unilevers van deze wereld, die huizen en fondsen voor hun werknemers regelden. Maar dat bestaat eigenlijk niet meer; dat is nostalgie.” Peter Ester: “Rijnland staat voor ondernemingen waar aandeelbelangen niet prevaleren,

het gaat om goed zorgen voor je personeel, zorgen voor de schepping, om een lange termijnvisie, om maatschappelijke impact.” Erik Stam: “Die idealen worden gedeeld door sociale ondernemers, maar die zijn veel meer gericht op één specifiek probleem, dat ze op een ondernemende manier willen oplossen. Het zou mooi zijn als Nederland daarin koploper wordt, maar overheid en arbeidsmarkt zijn er nog niet klaar voor. Sociale ondernemingen doen overigens ook veel voor mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt maar hebben maar weinig capaciteit. Hopelijk zijn het voorlopers van een grotere trend, maar misschien plukken ze vooral laaghangend fruit.”

De ChristenUnie let vanouds op kwetsbare groepen op de arbeidsmarkt.

Is dat een goede inzet? | Peter Ester: “Jazeker. Veel zzp'ers hebben nu drie dingen niet goed geregeld: hun pensioen, de verzekering voor arbeidsongeschiktheid en het op peil houden van hun kerncompetenties. Die drie vind ik heel belangrijk. De overheid en de sociale partners moeten snel met oplossingen komen. Ook moeten we voorkomen dat mensen onvrijwillig in zzp-constructies komen. Daarnaast moeten we ons blijven inzetten voor de mensen aan de onderkant van de arbeidsmarkt. In de sociale werkplaatsen vindt nu bijvoorbeeld een snelle marginalisering plaats en dat is triest om te zien. Het bedrijfsleven en de overheid beloven zich samen in te spannen om mensen met een arbeidshandicap in dienst te nemen. Het bedrijfsleven nam dat serieus, de overheid is het niet gelukt en dat is onacceptabel en ongeloofwaardig. De overheid, dienstbaar aan de samenleving, moet dat serieus nemen. Er is voor iedereen een plekje en zo niet, dan bedenken we wel wat. Het is voor deze groep

belangrijk dat ook zij het idee hebben dat ze bijdragen aan de samenleving. Als dat wat moet kosten, dan moet dat maar.”

En groter denken, past dat bij de ChristenUnie? | Peter Ester: “Ja, dat moeten we ook als christenen, ook als ChristenUnie. Groot denken past bij onze mens- en maatschappijvisie maar op een of andere manier hebben we dat wat weggestopt en denken we vaak te klein.” Erik Stam: “Het past bij verantwoordelijkheid nemen in grote maatschappelijke problemen, bij je talenten inzetten op een manier die waardevol is voor de samenleving. We moeten de wereld van werk combineren met de maatschappelijke agenda van grote vraagstukken en technologiebeleid. In die driehoek kunnen we veel spannender denken.” Peter Ester: “We moeten proberen om met de inzet van technologie maatschappelijk het verschil te maken. Er zijn grote problemen, denk aan onze enorm vervuilde oceanen, en ik vind het dan inspirerend om te zien dat een startup als The Ocean Cleanup dat aan wil pakken. Ik hoop dat het lukt. Wat moet de overheid dan doen? Een beetje helpen en zorgen dat het ecosysteem van talent, kennis, en innovatieve bedrijvigheid op orde is. Niet meer en niet minder.”

Het muisje dat zich herinneren kon

Lang geleden leefde er eens een muisje aan de rand van een groot korenveld. Hij heette Puck. Puck woonde met zijn ontelbare broers en zussen, ooms en tantes, neven en nichten in een groot muizenhol. De hele zomer liepen alle muisjes af en aan, hun pootjes vol met noten en zaden.

Iedereen was druk bezig. Behalve Puck. Als de andere muizen bezig waren, zat hij maar een beetje voor zich uit te staren de blauwe lucht in. Niemand wist wat hij daar zag. Sommigen vroegen Puck wat ‘ie aan het doen was. “Kijken”, zei hij dan eenvoudig. En als zijn familieleden hem vroegen of hij niet even mee kon werken in het hol, schudde hij eenvoudig zijn kopje. Gekken moet je met rust laten, zo weten ze in de dierenwereld.

Toen kwam de winter. De nachten werden donker en de dagen kort. De muizen kwamen nauwelijks meer hun holletje uit. Ze kropen dicht tegen elkaar aan voor de warmte. Toen het avond geworden was, kregen de muizen honger en één voor één haalden ze hun avondmaaltje op. Ook Puck. De andere muizen keken hem nogal scheef aan, ze vonden hem een uitvreter, maar ook die laat je niet verhongeren.

En zo ging het dag aan dag, week aan week, maand na maand. De muizen werden dof en verdrietig. Alles was donker en koud. Niemand bewoog meer. Aan de duisternis leek maar geen einde te komen. Toen stond Puck op en begon te vertellen:

“Weten jullie nog, die prachtige zon, die warm over je muizenvelletje strijkt als ze ‘s ochtend net opgekomen is? Die koele wind die je snorharen doet trillen in de avondschemering? De geur van nat gras en verse nootjes?”

De zon kwam op in het hol, een warme wind stak op en de geur van nat gras drong in hun neusjes. Vanaf die dag mocht Puck als eerste gaan eten, zodat alle anderen naar hem konden luisteren tijdens hun maaltijd. En nooit vroeg iemand nog of Puck kon meehelpen. Puck had zijn eigen taak. Puck hield hen in leven.

COLUMNIST Dr. Frank Bosman is cultuurtheoloog

Loon vóór zonsondergang

We hebben geen mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt, we hebben een arbeidsmarkt met een afstand tot bepaalde mensen. De Nederlandse arbeidsmarkt is niet toegankelijk voor iedereen. We hebben dat probleem bij het individu neergelegd en een warrig systeem opgetuigd om dat probleem op te lossen; maar beter zou het zijn om niet kortzichtige politiek, maar bezielde maatschappelijke visie, wetenschappelijke inzichten en lokale/regionale ervaring leidend te laten zijn.

Door Erik Dannenberg

We zijn een sociale samenleving. We voelen ons betrokken op mensen die minder makkelijk mee kunnen komen. Na periodes waarin ondersteuning vooral werd gegeven binnen grote familieverbanden en later in de religieuze en ideologische 'zuilen' waartoe men behoorde, ontstond vanaf de jaren zestig een groeiend systeem van overheidsvoorzieningen, aangeduid met 'verzorgingsstaat'. De verzorgingsstaat regelde de ziekenzorg, ouderenzorg, gehandicaptenzorg, meedoen op de arbeidsmarkt, inkomenszekerheid, hulp aan jeugd in de knel, ondersteuning binnen het onderwijs, sociale volkshuisvesting enzovoort.

In elke sector vonden van tijd tot tijd wijzigingen plaats, maar vooral voor arbeidsmarkt en sociale zekerheid was er flinke turbulentie. Waar bijvoorbeeld de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten met de nodige revisies nog meeging van 1968 tot 2015, zagen we in de sociale zekerheid de ene na de andere regeling langskomen met een voortdurende hervorkaveling van regelingen en uitvoerende organisaties. Een greep hieruit: Sociale activering, banenpoolers, Melkertbanen, in- en doorstroombanen, begeleid werk, wet inschakeling werkzoekenden, werken met behoud van uitkering, re-integratietrajecten, sociale werkvoorziening, beschut werk, flexwet, 100.000 banenplan, Wajong, no-risk polis, loonkostensubsidie, loondispensatie. Bent u er nog?

Het maakt helder dat Nederland een reeks pogingen doet tot reparatie van een hoofdstructuur op de arbeidsmarkt die niet voor ieder toegankelijk is. De laatste plotselinge wending van het beleid is het voornemen om de loonkostensubsidie, ingevoerd met de Participatiewet in 2015, nu al weer af te schaffen. Waarom zijn we niet in staat iedereen op een natuurlijke wijze te laten participeren?

27 regelingen en 8 definities | Al die wijzigingen leiden tot vergaderzalen vol mensen uit 'de bovenkant van de arbeidsmarkt' die praten over het probleem van mensen aan 'de onderkant van de arbeidsmarkt'. Het nieuws en de overheidsbrieven hierover brengen mensen in grote onzekerheid.

Waar je vroeger met één baan per gezin, bijvoorbeeld als postbode, je gezin kon onderhouden, je huur kon betalen en je kinderen naar school kon laten gaan, moet je tegenwoordig met z'n tweeën van alles bij elkaar flexen om het hoofd boven water te houden. Wie dat niet (helemaal) redt, kan een beroep doen – want we zijn een sociaal land – op inkomensondersteuning. Maar de gekte die we daarin hebben gecreëerd slaat werkelijk alles! Bij het aanvragen van inkomensondersteuning kan iemand

AUTEUR

Erik Dannenberg is voorzitter van Divosa, de vereniging van gemeentelijke directeuren in het sociaal domein.

SAMENVATTING

- Oorzaken voor rommelige regelgeving zijn: weinig flexibele wetgeving, politieke wisselvalligheid, wantrouwen richting burgers, te weinig inschakelen van gemeenschappen en verkeerd jargon.

- De joods-christelijke traditie richt zich op 'inschakelen' en 'mee kunnen doen'.

- In plaats van kleine aanpassingen is systeeminnovatie gewenst.

te maken krijgen met 27 regelingen en 8 definities van het begrip inkomen of vermogen. Dan nog heeft een arm huishouden een tekort van gemiddeld €217 per maand. 850.000 mensen hebben te weinig geld om in hun basisbehoeften te voorzien. Inmiddels heeft 1 op de 5 Nederlandse huishoudens risicovolle schulden. 40% van de arme mensen heeft werk als belangrijkste inkomstenbron!

Iemand die uit de bijstand wil ontsnappen, komt vaak terecht in tijdelijke werk of flexbanen met een wisselend laag inkomen en krijgt te maken met deinende inkomensondersteuning en kwijtscheldingen. De burger raakt verstrikt in het doolhof en moet regelmatig achteraf onrecht ontvangen toeslagen terugbetalen. Dit veroorzaakt zoveel stress dat mensen angstig worden voor de overheid, in schulden belanden en er niet meer van kunnen slapen. Ze krijgen problemen in hun mentale gezondheid en er ontstaan spanningen in relaties. Recent onderzoek van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid liet zien dat ruim 58% van het budget van de geestelijke gezondheidszorg ingezet wordt voor mensen in een uitkeringssituatie. Er zijn een paar reparaties geweest (garantie beslagvrije voet) en aangekondigd (huursubsidie wordt niet ineens teruggevorderd als je één euro teveel hebt verdiend) maar het steunstelsel als geheel is een warboel. Het systeem kent hoge uitvoeringskosten, waaronder schuldhelpverlening en bewindvoering.

Hoe heeft het zover kunnen komen?

Vijf antwoorden | We willen steunend zijn naar mensen met minder zelfredzaamheid in werk en inkomen, maar we maken het chaotisch en onveilig. Hoe zijn we in deze situatie beland?

Ten eerste valt op dat wetgeving niet flexibel kan inspelen op de economische conjunctuur en wijzing van het soort werkgelegenheid. Bedacht beleid wordt uitgevoerd in een tijd die alweer veranderd is. En mensen worden niet goed geholpen zich aan te passen aan een snel veranderende vraag, want omscholingsbudgetten in Nederland zijn erg laag.

Ten tweede zijn bijstand, inkomensondersteuning en arbeid meer onderhevig aan politieke ideologieën dan bijvoorbeeld jeugdhulp of maatschappelijke ondersteuning. Politieke stromingen generaliseren de complexe werkelijkheid tot een beeld van de gemiddelde burger op wiens situatie de politieke overtuiging wordt geprojecteerd: is iemand zielig of lui? Dit belemmert het ontwerpen van een rationeel, overzichtelijk, samenhangend systeem van inkomensondersteuning.

Ten derde wordt de kans op onbedoeld gebruik of misbruik van overheidsvoorzieningen zo groot geacht, dat werk van de uitvoerende medewerkers in de sociale zekerheid compleet is dichtgeregeld. De nadruk ligt op uitvoering van regelingen en toetsingen van 'het systeem'. De ondersteuning zoekende burger voelt zich bejegend als een 'potentiële fraudeur' en ervaart 'een gevecht met computers'.

Ten vierde valt op dat Nederland de problemen van zijn burgers individualiseert, al vanaf de jaren dat we veel maatschappelijke taken op Rijksoverheidsniveau zijn gaan organiseren. We denken niet meer in families, *communities* en sociale steunstructuren en maken er dus ook geen gebruik van. De sociale omgeving van de burger komt alleen in beeld als 'fiscaal partner', 'voordeurdelers' of 'gebruikelijke zorg', met als doel de individuele verstrekking wat te kunnen verminderen.

Ten vijfde, samenhangend met het vorige punt, zijn we de groep mensen die minder makkelijk meekomt, gaan labelen met taal die de afstand vergroot tussen 'normale mensen' en 'mensen waar iets mee is'. Hoe meer je erop let, hoe vaker je het hoort. Gebruikt u wel eens de term: 'mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt'? Met dit zinnetje wordt subtiel het probleem bij die individuen gelegd, in plaats van bij het collectief. En wat *doet* het met je als je dagelijks moet horen dat de kansrijken jou iemand vinden met een afstand tot de arbeidsmarkt?

In- en outsiders op de arbeidsmarkt

Draai het eens om. Je kunt met evenveel recht zeggen: we hebben een arbeidsmarkt met afstand tot bepaalde mensen. Dan ligt de nadruk erop dat de arbeidsmarkt zoveel afstand heeft gecreëerd, dat een grote groep mensen niet meer makkelijk kan meedoen. We hebben jargon ontwikkeld in onze formulieren en indicatiesystemen in termen van handicaps, beperkingen, stoornissen, ziektebeelden en gebreken. Wie niet kan aantonen dat er iets aan de hand is, krijgt weinig hulp. Dit is het rechtstreeks gevolg van vijftig jaar organiseren in een 'verzekeringsmodel' waarbij je eerst moet aantonen wat er mis is met je, voordat je hulp krijgt. En wie net geen indicatie kan krijgen om bij een bepaalde doelgroep te horen, is vaak nog slechter af dan degenen die deze wel ontvangen.

De Nederlandse arbeidsmarkt kent, mede door inzet van de vakbeweging, een goede bescherming van mensen met een (vaste) baan. Dit is een verdienste, want het voorkomt uitbuiting en geeft bestaanszekerheid. Mensen kunnen daarvoor verplichtingen aangaan, zoals het kopen van een huis en het volgen van een

studie. Het gaf ons constructen zoals de cao's, ontslagbescherming, loondoorbetaling bij ziekte, minimumloon en pensioenen.

De keerzijde van de goede bescherming van medewerkers die 'binnen' zijn, is dat het tegelijk een hindernis opwerpt voor de mensen die voor een werkgever niet 100% loonvormende arbeid kunnen verwerven. Daarmee is de ondergrens van de arbeidsmarkt zó hoog opgetrokken, dat een grote groep burgers minder of geen kans meer maakt. En daar ontstaat het woud van doelgroepen en regels. Je kunt als werkgever immers niet meer zeggen: 'Kees loopt half zo hard als een ander, dus geef ik hem ook half geld'. Daarvoor moet iemand eerst in een van de vele regelingen komen. Waar 'Den Haag' denkt dat het verschillende groepen burgers zijn, loopt het in de praktijk vaak door elkaar. In een Sociale Werkplaats-bedrijf staat iemand met een goed loon van voorheen de Wet sociale werkvoorziening, ernaast staat iemand met behoud van uitkering werkervaring op te doen en daarnaast staat iemand die vanwege de WMO een eigen bijdrage moet betalen voor de dagbesteding. Het is niet meer uit te leggen.

De rand van de akker | Het wordt tijd om een perspectief te schetsen op hoe het ook zou kunnen. Voordat ik een paar praktische richtingen schets, wil ik graag stilstaan bij de visie op samenleven en samenwerken die daaronder ligt. De lezers van dit blad zullen zich herkennen in de bron van het joods-christelijke denken. Ver voor de komst van het VN-verdrag inzake de rechten van personen met een handicap lag daarin al een basis voor het denken in termen van een 'inclusieve samenleving'.

Zo was het verboden een blokkade op te werpen voor blinden. Onbelemmerde toegang dus! Job, door God gezien als rechtvaardige, beschrijft hoe sociaal hij in de samenleving stond. Hij was als ogen voor de blinde en voeten voor de lamme. Hij kleepte armen met de wol van zijn schapen. Hij deed aan ziekenzorg, jeugdhulp en wat niet al. In bijna alle Bijbelboeken wordt gesproken over zorg voor de maatschappelijk kwetsbaren, de weduwen en wezen. Opvallend is dat voor hen het eten niet aan de deurkruk werd gehangen, maar dat grondeigenaren niet mochten oogsten aan de randen van het veld, zodat de armen hun eigen oogst konden binnenhalen. Ze moesten er dus wat voor doen, kwamen actief onder de mensen zodat er ontmoetingen konden plaatsvinden. Wie dagloner was, had er recht op nog voor zonsopgang zijn loon te krijgen. Het effect van het werk van Christus was steeds dat mensen door herstel weer actief konden meedoen in de gemeenschap. Hoe zouden we deze denklijnen kunnen uitwerken in de praktijk, waarbij we ook de eerder genoemde knelpunten kunnen opruimen?

Wat te doen | We kunnen de kracht van de lokale gemeenschap weer beter benutten. Zoals de wethouder die een zaal vol ondernemers vroeg: “Wat hebben jullie nodig om te zorgen dat niemand in dit dorp werkloos is?” Dan maak je resultaat-afspraken op populatieniveau, in plaats van individuele mensen tot probleemgeval te bestempelen. Ik ben optimistisch over de bereidheid van werkgevers, gelet op de resultaten van de afgelopen jaren. Een toenemend aantal bedrijven voert beleid voor diversiteit en inclusie. Zij verenigen zich in organisaties als Locus, de Normaalste Zaak en maken echt werk

van een inclusieve arbeidsmarkt. Er zou meer wettelijke en fiscale ruimte moeten ontstaan voor ‘sociale ondernemingen’, zodat we meer mensen beroepstrots kunnen geven. Het werkt! Ik hoorde een jonge vrouw, die voordien in een vorm van dagbesteding zat zeggen: “Nu ben ik niet meer iemand van zo’n doelgroep.”

Het beleid op Rijksniveau zou meer op hoofdlijnen vormgegeven kunnen worden. In de 35 arbeidsmarktregio's kan gezamenlijk invulling gegeven worden door gemeenten, onderwijsinstellingen, werkgevers en werknemers. Men kan dan oplossingen kiezen, passend bij regionale arbeidsmarkt-vraagstukken. Verantwoording aan het Rijk kan plaatsvinden op maatschappelijk resultaat in plaats van op het nakomen van gedetailleerde regels.

Het werken aan een inclusieve arbeidsmarkt moet meer gestuurd worden vanuit maatschappelijke visie, wetenschappelijke inzichten en lokale/regionale ervaring dan op polariserende politieke ideologieën. Daarbij past meer ruimte voor bezielde, handelingsbekwame professionals in een context van een lerende organisatie. Welke methode pas je in welke situatie toe en waarom? Kun je met de cliënt werken volgens het principe van ‘*shared decision making*’ en de herstelgerichte benadering, waardoor de relatie gelijkwaardiger wordt?

Inkomen uit loon en uitkeringen moet voldoende zijn om de basisbehoeften – een woning, eten en drinken, gas, water, licht – te kunnen betalen. Dan kan het aantal inkomensregelingen en arbeidstoeleidingssystemen enorm worden uitgedund en weet de burger ‘vóór de zon ondergaat’ precies waar hij aan toe is. Nederland kan veel leren van Estland, waar burgers zelf houders zijn van een overzichtelijk digitaal dossier.

Ik pleit voor een ‘voorportaal’ voor de arbeidsmarkt, met één ondersteuningsregeling waarin mensen zoveel mogelijk meedoen in een reguliere context, waar ieders inspanning loont en waar de communicatie zich richt op talenten, passies en mogelijkheden. Waar wat minder beroepseisen gelden als men werkt naast een bekwame collega. Dit voorportaal dient een soepele verbinding te hebben met de reguliere arbeidsmarkt en er mag geen sprake zijn van ‘ziektewinst’ of ‘armoedeval’. Voor wie dat nodig heeft, wordt een werkplek aangepast aan iemands persoonlijke profiel. Een belangrijke vraag is dus: in welke context komt je sterke kant het best naar voren?

Systeeminnovatie graag | Deze kabinetsperiode zou kunnen worden benut om met overheid en sociale partners na te denken over een echte systeeminnovatie in plaats van allerlei kleine aanpassingen zwaar te bevechten aan een niet kloppende hoofdstructuur. Hoe kunnen we, zonder de rechtvaardigheid te vergeten, meer organiseren op basis van vertrouwen in plaats van wantrouwen?

Ik hoop van harte dat onze samenleving een beter functionerend stelsel van bestaanszekerheid en ontwikkeling kan ontwerpen voor burgers in een kwetsbare positie. De bovenstaande punten vergen nog veel doordenking, uitwerking en bespreking. Divosa, de vereniging van gemeentelijke directeuren in het sociaal domein, wil daaraan actief en van harte bijdragen.

Prestatiedruk? Zeur niet!

Het ChristenUnie-congres van november 2017 was nog maar net afgelopen of ik werd door een vertegenwoordiger van een lokale afdeling staande gehouden. Enkele minuten daarvoor wist PerspectieF een motie aangenomen te krijgen die de Tweede Kamerfractie opriep zich meer in te zetten om prestatiedruk onder jongeren tegen te gaan. Het kapstokhaakje van deze motie was de invoering van de maatschappelijke dienstdienst voor jongeren, die in onze ogen bijdraagt aan de toenemende verantwoordelijkheidsclaim op jongeren. Het landelijk bestuur van de ChristenUnie vond die koppeling genoeg reden om de hele motie af te wijzen, en de man tegenover mij was het daar heel duidelijk mee eens. “Zeur niet zo”, was zijn bondige advies richting mij. Hij had de militaire dienstdienst voltooid, een studie afgerond en dat was hem prima bevallen. Was hier sprake van een generatiekloof? Is prestatiedruk echt een *millennial issue*, overtrokken en een gelegenheidsargument? Of is het wel degelijk een maatschappelijk probleem, en heeft het gevolgen voor de toekomst van het onderwijs en de arbeidsmarkt? En als dat al zo is, wat moeten we daar nu (politiek) aan doen?

Door Jarin van der Zande

Hoewel de term ‘prestatiedruk’ de afgelopen jaren ineens weer veelvuldig langskwam in de media, is het fenomeen niet bepaald nieuw te noemen. In het wetenschappelijk tijdschrift *Journal of Personality and Social Psychology*¹ verschenen in 1985 de bevindingen van een experiment waarbij deelnemers gevraagd werd een anagrampuzzel op te lossen. Groep 1 kreeg vooraf te horen dat de onderzoeker de verwachting had dat ze de puzzel zouden oplossen op basis van voorgaande resultaten. Groep 2 kreeg te horen dat een heel publiek de verwachting had dat ze de puzzel zouden oplossen, en een derde groep kreeg geen verwachtingen mee. Duidelijk werd dat deelnemers van groep 1 beduidend beter presteerden dan de deelnemers van groep 2. Prestatiedruk kan dus wel degelijk een psychologisch fenomeen genoemd worden, wanneer een grote groep mensen een duidelijk verwachting heeft over jouw prestaties. Vergelijkbare onderzoeken kwamen op dezelfde conclusies uit.

Vervolgens is het de vraag of prestatiedruk iets is van alle tijden, of dat deze door de jaren heen is toegenomen. Om die vraag te beantwoorden, moeten we het begrip iets breder trekken, omdat prestatiedruk op zichzelf geen diagnose is. Eind 2016 publiceerde de Sociaal Economische Raad (SER) het advies *Een werkende combinatie* waarin wordt ingegaan op de gejaagdheid, prestatiedruk en keuzestress die binnen alle levensfasen enorm aan het toenemen zijn. Rond dezelfde periode lanceerde het ministerie van Volksgezondheid Welzijn en Sport (VWS) een landelijke publiekscampagne om depressie bespreekbaar te maken waarin genoemd werd dat de huisarts twee keer zo vaak de diagnose depressie moet stellen dan twintig jaar geleden. Het Trimbos-instituut deed onderzoek naar de psychische gezondheid van de Nederlandse bevolking en concludeerde dat een derde van de bevolking op enig moment te maken heeft met een stress gerelateerde aandoening.

Waar komt prestatiedruk vandaan? | Een van de verklaringen van deze toename van stress zit hem in de enorme hoeveelheid informatie waarover we steeds meer beschikking krijgen. De voordelen van nieuwe technologieontwikkelingen en globalisering zijn legio, maar nadelen zijn er ook. Britse psychologen kwamen met de term ‘informatiemoeheidssyndroom’, waarin mensen verstrikt raken in de hoeveelheid appjes, emails, en telefoontjes. Dat dit negatieve gevolgen heeft voor de gezondheid van mensen behoeft nauwelijks uitleg. Afnemend analyseringsvermogen, angstaanvallen en gebrek aan zelfvertrouwen liggen op de loer. De schaalvergroting zorgt voor een onpersoonlijke maatschappij waardoor er andere soorten relaties ontstaan. Tegelijkertijd zorgt

AUTEUR
Jarin van der Zande
is voorzitter van
PerspectieF, Raads-
lid in Apeldoorn
en studeert Crime
Science in Twente

..

diezelfde schaalvergroting er voor dat we via internet en media continu op de hoogte worden gehouden van het reilen en zeilen van onze vrienden en kennissen. We kunnen ons meer dan vroeger persoonlijk ontwikkelen. We kunnen doelgericht werken aan onze persoonlijke groei. Je bent zelf verantwoordelijk voor je keuzes, zelf verantwoordelijk voor jouw succes. Althans, zo lijkt het. Want de keerzijde van een wereld die zo gefocust is op groei en prestatie, is dat het een enorme druk legt op mensen om te slagen. Cijfers die je haalt op de middelbare school geven de mate van ontwikkeling aan. En ook later wordt je maatschappelijke waarde bepaald door je carrière en je salaris. Dit zijn geen nieuwe inzichten, iedereen herkent deze situaties, en toch houden we ze met elkaar in stand.

Er zijn ook reguliere studenten

Goede publiciteitscampagnes die geestelijke gezondheidsproblemen zoals prestatiedruk en stress bespreekbaar maken zijn broodnodig en waardevol, maar zullen hun doel missen als we niet ook aan de voorkant een cultuuromslag realiseren. Om te beginnen in het onderwijs, waar een enorme focus op efficiëntie en excellentie is komen te liggen. Er worden steeds strengere eisen gesteld aan de cijfers die je haalt om toegelaten te worden. Binnen studies is het vaste curriculum niet meer afdoende, en wordt door middel van honoursprogramma's van je verwacht om deze excellentie te bereiken. Er is niets mis met een onderwijsinstelling die deze mogelijkheden aanbiedt, zolang het niet ten koste gaat van de reguliere student, wat we wel zien gebeuren. Binnen hogeschool of universiteit zou ook veel meer aandacht moeten zijn voor de geestelijke gezondheid van de studenten. Zeker op

WO niveau laat de beschikbaarheid en de toegankelijkheid van een studentpsycholoog veel te wensen over. Op HBO instellingen zijn er vaak meer middelen beschikbaar, maar informatie hierover is schaars en de drempel wordt als te hoog ervaren. Zeker nu de basisbeurs is afgeschaft, en er voor veel studenten ook een financiële stress situatie is ontstaan, mogen we niet langer zwijgen over de toegenomen prestatiedruk onder jongeren.

Zoals gezegd is de ervaren prestatiedruk niet alleen onder jongeren een toenemend probleem. Ook op de werkvloer zien we een toename langdurig verzuim, dat gerelateerd is aan stress. Op de website van Adviesbureau ArboNed, gericht op de gezondheid en vitaliteit van werkend Nederland, wordt vermeld dat een derde van alle verzuim te wijten is aan geestelijke gezondheidsklachten zoals burn-outs en prestatiedruk. Ontwikkelingen op de arbeidsmarkt in de vorm van flexibilisering dragen daar aan bij. Werknemers worden zo gestimuleerd om zich continu te ontwikkelen, om zichzelf een plek op de arbeidsmarkt te garanderen. De keerzijde is dat een lange termijn planning onmogelijk wordt gemaakt, wat weer de nodige onzekerheid en stress oplevert. De uitdaging voor de komende jaren is dat werkgevers dit spanningsveld gaan onderkennen en inzien dat op de lange termijn de geestelijke gezondheid van hun personeel op het spel komt te staan.

De opdracht voor Den Haag

Cultuurproblemen laten zich zelden oplossen door droge beleidsregels. Ook in het geval van de prestatiedruk bij studenten en werknemers zullen we een aantal jaren nodig hebben voordat de echte omslag

zichtbaar wordt. Toch is er op beleidsniveau zeker nog laaghangend fruit te vinden waarmee dit proces is te versnellen. Bewustwordingscampagnes alleen, zoals er al een aantal door het Rijk worden gefaciliteerd, werken niet voldoende. De versoepeling van het ontslagrecht die door dit kabinet is doorgevoerd kan zelfs een terugval veroorzaken. De gedachte dat de nieuwe generatie werknemers flexibel wil kunnen werken is niet onjuist, maar door het ontslagrecht te versoepelen zullen huidige werknemers met een vast contract minder snel switchen van baan, omdat dit meer onzekerheid met zich meebrengt. Zo wordt alsnog een deel van de arbeidsmarkt vastgezet. Een oplossing kan zijn om wel het ontslagrecht te moderniseren, zodat aan werkgevers tegemoet wordt gekomen, maar dat er tegelijkertijd meer werknemers een contract voor onbepaalde tijd wordt aangeboden. Deze afspraken moeten door de polder, en door politiek Den Haag worden ondersteund. Op lokaal niveau zouden ondernemingen met een hoog percentage vaste contracten een streepje voor moeten krijgen bij aanbestedingen.

Voor politiek Den Haag ligt er nu een opdracht klaar. De toenemende prestatiedruk in de maatschappij zet de geestelijke gezondheid van ons land onder spanning. Op nationaal en lokaal niveau kunnen er beleidsafspraken worden gemaakt om werkstress, burn-out en prestatiedruk tegen te gaan. Zeker de meest kwetsbare groepen, waaronder jongeren, hebben er belang bij dat er wordt gezorgd voor goede begeleiding en taboedoorbreking bij hun geestelijke gezondheidsproblemen. Dat was precies de reden waarom Perspectief zo overtuigd tegenstander was van de maatschappelijke dienstplicht. Niet omdat jongeren niet willen werken voor de samenleving, niet omdat we geen

verantwoordelijkheid willen dragen. Maar wel omdat we van dichtbij meemaken wat er kan gebeuren met jongeren als we ze te hard pushen excellent te worden. Laten we er eerst voor zorgen dat iedereen mee kan komen in onze dynamische maatschappij. Als ons dat lukt, dan durf ik te garanderen dat jongeren uit zichzelf een stapje harder willen lopen om zelf die bijdrage te leveren aan onze samenleving. Daar hebben ze geen verplichting voor nodig.

Verdiepen.

Nationale DenkTank

Stichting de Nationale DenkTank werkt jaarlijks met jonge academici aan concrete oplossingen om maatschappelijke impact te realiseren. De groep van 2017 werkte aan de onderzoeksvraag: Hoe kunnen we de kansen die de arbeidsmarkt van de toekomst biedt zo stimuleren en benutten dat iedereen in Nederland perspectief heeft op werk en een bijdrage kan leveren aan onze samenleving? Het rapport schetst problemen op de arbeidsmarkt en bevat originele oplossingen.

<http://nos-robottool.herokuapp.com>

Dit online programma berekent de kans dat je baan weg-geautomatiseerd of overgenomen wordt door robots. Beroepen met een hoog automatiseringsrisico: Belastingadviseur (99%) Telemarketeer (99%) Chauffeur bestelwagens (98%). Meer hoop is er voor Audioloog (0%) Internist (0%) en de Pedagogisch medewerker (0%). Het programma is gebaseerd op onderzoek van de Oxford University Martin School, door: C.B. Frey en M.A. Osborne.¹

Teunis Brand | *Coöperatief Kapitalisme. Werk, geld en groei in christelijk-sociaal perspectief*
Amsterdam: Buijten en Schipperheijn Motief 2015 | 119 pagina's

“Dat betekent dat de ongelijkheid op de arbeidsmarkt toeneemt door de huidige technologische ontwikkelingen. De meeste banen die geautomatiseerd worden, bevinden zich (...) in het middensegment: banen met routinematige taken. (...) de vraag is dus niet zozeer of er in de toekomst nog wel genoeg werk voor iedereen zal zijn, maar meer *hoe het werk verdeeld zal zijn*: wie krijgen de goede en wie de minder goede banen? Vervolgens is de vraag hoe individuele werknemers en de samenleving als geheel op deze structurele ontwikkelingen op de arbeidsmarkt reageren.” (19).

David Autor

Will automation take away all our jobs?
TEDtalk

Autor, economieprofessor aan het Massachusetts Institute of Technology betoogt in ruim 18 minuten waar we gezien automatisering wel en niet bang voor moeten zijn. Techniek kost banen en levert banen op. Hij waarschuwt voor een krimpende middenklasse en een mismatch tussen opleiding en beschikbaar werk.

Robert Went, Monique Kremer & André Knottnerus (red.)
De robot de baas. De toekomst van werk in het tweede machinetijdperk
Den Haag: de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid 2015 | 172 pagina's

Het probleem – of de kansen – van robotisering worden ook onderkend door de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. In 2015 publiceerde de Raad een verkenning over dit onderwerp. Interessant is dat in het rapport gekeken wordt welke vragen over robotisering op de beleidsagenda van de overheid moeten komen. In hoofdstuk twee wordt zo'n 'robotagenda' geschetst.

Boeken.

40 Huiskamer Nederland

Recensie: *Thuis. Het drama van een sentimentele samenleving*

42 Strijden in hoopvol vertrouwen

Recensie: *Heilige Strijd*

44 'Wat gered moet worden is het verbond'

Recensie: *De nieuwe politiek van Europa*

Huiskamer Nederland

Door Robert van Putten, promovendus Vrije Universiteit Amsterdam

Jan Willem Duyvendak

Thuis. Het drama van een sentimentele samenleving

Amsterdam:
Amsterdam University
Press 2017

183 pagina's

In Thuis, het drama van een sentimentele samenleving onderzoekt Jan Willem Duyvendak, hoogleraar sociologie aan de Universiteit van Amsterdam, de rol die dit thuisgevoel is gaan spelen in de Nederlandse publieke samenleving en in het politieke debat. Het 'thuisgevoel' is een weinig onderzochte maar fundamentele emotie, zo blijkt in *Thuis* (2017). Het is eigen aan mensen dat ze zich ergens willen en zelfs moeten thuisvoelen. In een poging te omschrijven wat dat behelst, staan woorden als 'vertrouwdheid' en 'familiariteit' centraal; thuis als een plek waar je 'jezelf kunt zijn'. Een gebrek aan thuisgevoel gaat vaak gepaard met nostalgie of heimwee. Kenmerkend voor het thuisgevoel is, ten slotte, dat het een selectieve en uitsluitende emotie is: je voelt je niet bij iedereen en niet overal thuis. Vaak voelen we ons thuis bij een beperkt gezelschap, veelal van gelijkgezinden.

Het boek is een verzameling wetenschappelijke artikelen, essays en columns die eerder in (Nederlandstalige) tijdschriften en boeken zijn verschenen. Ze maken onderdeel uit van Duyvendaks bredere wetenschappelijke studie naar het thuisgevoel. Het zijn kritische en empirische sociologische beschouwingen, uiteenlopend van de betekenis 'thuisvoelen

in je eigen lichaam', de plaats die huiselijkheid inneemt op het gebied van geboorte, levenseinde en diverse vormen van zorg tot beschouwingen over het politieke debat over thuis in relatie tot mensenrechten, racisme, Sinterklaas en het kinderpardon.

Overall thuis | Volgens Duyvendak is sprake van een 'verhuiselijking van Nederland'. Dat wil zeggen: een forse toename van de emotie van de huiselijkheid, van de betekenis het 'thuisgevoel' in ons denken over 'de goede samenleving'. Denk aan de keukentafelsprekken, de nabijheid en informaliteit van overheid en professionals, de voorzieningen zoveel mogelijk vanuit thuis organiseren. Maar het speelt ook op andere niveaus: we moeten ons kunnen thuisvoelen in Nederland; niet langer moet alleen ons huis thuisvoelen maar ook de buurt, de stad en de nationale staat. Kortom, 'thuis' is gepolitiseerd geraakt, een dwingend discours geworden van waaruit politici redeneren en waarmee ze uiteindelijk het maatschappelijke denken en handelen dwingend sturen. Van 'Oikofobie' – afkeer van het eigene – zoals Thierry Baudet steeds roept, is dus volgens Duyvendak in het geheel geen sprake (meer).

De politiek van huiselijkheid | Duyvendak toont zich kritisch over deze verhuiselijking, waarbij hij zijn kritiek vooral richt op politieke partijen. Verhuiselijking is verbonden aan de ideologie van 'nativisme', een specifieke vorm van nationalisme, waarin 'eigen volk eerst' centraal staat. Het begrip 'burgerschap' heeft daarbij een fundamentele transitie ondergaan: van sociaal naar cultureel burgerschap; van burgerschap gebaseerd op sociale rechten (verzorgingsstaat) naar burgerschap verbonden aan emotioneel commitment aan een specifiek cultureel waardenpatroon. Dit denken is in meer of mindere mate terug

te vinden bij alle politieke partijen, van de PVV tot en met Groenlinks en de PvdA. Deze ideologie van nativisme is omgeven met problemen, aldus Duyvendak. Verhuiselijking die gepaard gaat met uitsluiting, laat weinig ruimte voor verschil of het andere. De eis van thuisgevoel is volgens hem geen oplossing maar juist een bron van de maatschappelijke problemen – het is een moeilijk realiseerbaar en inherent ambivalent ideaal. Duyvendak verwijt politici vervolgens dat foutieve denkbepelden over het thuisgevoel gehanteerd worden: alsof je maar op één plek thuis kan zijn, alsof thuisgevoel en geboortegrond exclusief samenhangen, alsof thuisgevoel slechts op één manier tot uiting kan komen. Ten slotte verwijt hij politici dat ze dit discours van huiselijkheid vooral zelf creëren en vervolgens als sentiment over de samenleving uitstorten.

Scheiding tussen huiskamer en staat |

Met dit boek levert Duyvendak een heldere sociologische spiegel die aanzet tot reflectie en dialoog, ook voor de ChristenUnie. Duyvendak noemt de ChristenUnie zelf niet, maar ook daar zijn sporen van verhuiselijking te vinden – in elk geval met noties over de 'nabije overheid' en 'de overheid als bondgenoot'. Het regeerakkoord ademt expliciet wel de geur van huiselijkheid, wat de ChristenUnie alert moet maken. *Thuis* spoort aan tot verdere christelijk-politieke reflectie over de politieke taal van de huiselijkheid in het domein van de staat, de eisen die aan het publieke samenleven worden gesteld en de verwachting die we hebben van de natie staat in deze eeuw. Zowel omdat het zeer de vraag is of de publieke gerechtigheid wordt gediend met dit nativisme, alsook omdat het een potentieel totalitaire dynamiek kan ontkenen. De (natie)staat is geen huiskamer en de huiskamer is niet het terrein van de staat – en dat moet vooral ook zo blijven.

Strijden in hoopvol vertrouwen

Door Anthonie Drent, onderzoeker Lectoraat Kennisanalyse en Sociale Veiligheid (HU)
Wilhelm Kolkman, Geoloog en Subsurface Manager

Beatrice de Graaf

Heilige Strijd. Het verlangen naar veiligheid en het einde van het kwaad

Utrecht: Boekencentrum, 2017

142 pagina's

In haar helder geschreven essay *'Heilige Strijd'* zoekt prof. dr. Beatrice De Graaf naar een Bijbels gefundeerde visie op het kwaad en het verlangen naar veiligheid. Dat is hard nodig want in deze onzekere tijden ontbreekt het aan genuanceerde en hoopvolle berichten die ons voorbij de nu gebezigde oorlogsretoriek helpen. Haar pleidooi voorziet dus in een broodnodige behoefte.

De veiligheidsparadox | Nederland behoort tot de meest welvarende, veilige en gelukkige landen ter wereld.¹ We zijn veilig, gezond en gelukkig, maar desondanks voelen we ons kwetsbaar en onzeker. Die onzekerheid is niet zonder reden: door processen van mondialisering, individualisering en intensivering kunnen mensen zomaar buitenspel komen te staan. Tegelijkertijd koesteren we in onze seculiere samenleving het geloof in een maakbare wereld, waardoor het lastig te verkroppen is als pech en tragedie de kop opsteken. Burgers eisen niet alleen dat politici wat doen aan concrete gevaren, maar willen ook actie tegen waarschijnlijke en verbeelde gevaren. Dit resulteert in een eindeloos rondtollen, waarin overspannen verwachtingen van burgers en de reacties van politici daarop elkaar versterken.

We verlangen naar *securitas*; de door de staat vormgegeven 'aardse' veiligheid.

Kwetsbaar | Door beleid en technologie proberen we terecht concrete gevaren en onzekerheden weg te nemen. Maar zonder zicht op de achterliggende oorzaken van het kwaad, loopt het huidige veiligheidsdenken volgens De Graaf het risico totalitair te worden. Niet alleen de risico's van het heden, maar ook die van de toekomst en onze verbeelding moeten immers worden gemanaged. Daarnaast is het huidige veiligheidsdenken onverzoenlijk. Groepen in de samenleving worden gezien als bedreigend en er ligt een grote nadruk op vergelding, strengere straffen en amper voor rehabilitatie. Dit tezamen maakt ons volgens De Graaf uiterst kwetsbaar, want volledige veiligheid impliceert een volledig kennen en volledige controle en dat gaat in tegen de principes van onze democratische rechtsstaat. Het hiaat van dit veiligheidsdenken zit hem in het feit dat de toekomst per definitie onzeker en ongekend is. Aardse veiligheid zal altijd onvolkomen zijn en elk streven naar absolute veiligheid kan zomaar een zelfverlossingsproject worden. We proberen het kwaad aan te vliegen met beleidsmaatregelen, maar verzaken na te denken over zingeving die achter dat kwaad schuil kan gaan. Volgens De Graaf wordt wel het kwaad zelf en de strijd daartegen, maar niet het einde daarvan bezongen. Er is behoefte aan *certitudo*; (heils) zekerheid, geborgenheid en vertrouwen.

De heilige strijd | Er is dus meer nodig dan de politiek-bestuurlijke strijd alleen. Aan de hand van onder andere Augustinus, Karel de Grote en Thomas van Aquino, schetst De Graaf een overtuigend christelijk alternatief voor het huidige veiligheidsdenken.²

De Graaf verbindt haar doordenking met de erfzonde en het verlossingswerk van Christus en ontwikkelt daarmee een leer van 'rechtvaardige veiligheid.' De kern van haar essay is, dat wanneer we geconfronteerd worden met het kwaad, we mogen weten dat het kwaad in Christus reeds is overwonnen. Het kwaad is er nog wel, maar er komt een einde aan! Samen met Augustinus mogen we het einde van het kwaad verkondigen, een weg van omkeer aanwijzen zonder de zondaar te demoniseren. Door vanuit die eschatologische bril te kijken naar het kwaad krijgen we enerzijds een realistisch beeld; het kwaad is helaas onderdeel van onze gebroken wereld en moet beteugeld worden. Anderzijds mag het ons hoopvol en ontspannen stemmen want veiligheid hoeft geen absoluut streven te worden omdat we mogen leven in vertrouwen op een behouden aankomst. De Graaf doet een appel op ons als christenen om elk veiligheidsstreven dat in potentie totalitair of antidemocratisch is van de hand doen. Dat is nodig, want ook in Nederland worden steeds vaker veiligheidsmaatregelen getroffen die totalitaire, onverzoenlijke en kwetsbare trekken hebben.³ Er mag in het huidige veiligheidsdenken meer ruimte komen voor de Bijbelse noties van genade, vergeving en bekering zonder in te boeten aan rechtvaardigheid en gerechtigheid. We mogen Christus volgen in zijn heilige strijd door te knielen in gebed en te vertrouwen, net zoals de Koptische christenen deden nadat hun kerk in april afgelopen jaar werd aangevallen door IS. Door dat uit te dragen, mogen we een baken van licht zijn voor deze wereld. In haar essay doet De Graaf daartoe een overtuigende eerste aanzet. Het zou onze kerken, maar ook de ChristenUnie en andere christelijke organisaties sieren dit 'gans andere' veiligheidsperspectief verder uit te werken en in de praktijk te brengen.

‘Wat gered moet worden is het verbond’

Door Trineke Palm, coördinator WI-Fellowsprogramma

Luuk van Middelaar

De nieuwe politiek van Europa

Groningen:
Historische Uitgeverij 2017

370 pagina's

Ruim acht jaar na de publicatie van *De passage naar Europa* komt Luuk van Middelaar met een historisch en politiek-filosofisch pleidooi voor een nieuwe politiek van Europa.

Het centrale punt van het boek is dat 1) de regelpolitiek waarop de Unie was gebaseerd niet meer voldoet en dat de crises dwingen tot handelen (gebeurtenissenpolitiek), 2) deze transformatie vraagt om een sterke rol voor de Europese Raad (politisering via nationale regeringsleiders) en 3) oppositie zuurstof levert voor het politieke leven (verbindende dissensus).

Gebeurtenissenpolitiek | Gekleurd door zijn jaren als speechschrijver van de eerste vaste voorzitter van de Europese Raad, Van Rompuy (2010 – 2015), schetst Van Middelaar aan de hand van vier recente crises de spanning tussen regelpolitiek (het maken van wetten en beleid, toepassen van regels) en gebeurtenissenpolitiek (initiatief, moed en doortastendheid op het juiste moment). In een overtuigende schets van de sleutelmomenten in de eurocrisis, Oekraïne-crisis, vluchtelingen-crisis en Atlantische crisis laat Van Middelaar de spanning tussen regelpolitiek en gebeurtenissenpolitiek zien. Alleen al vanwege deze analyse, die de

helft van het boek beslaat, is dit boek het lezen waard.

Politisering via nationale regeringsleiders

In het tweede deel laat Van Middelaar zien dat de historische ontwikkeling van de EU, met al haar weerbaarheid en rommeligheid, geen “uitvloeisel is van politieke domheid of bureaucratische kortzichtigheid (...) maar als weerslag van Europa's rijke en verscheurende geschiedenis” (p160). In deze geschiedenis staat de relatie tussen Frankrijk en Duitsland als “niet begrip-pende burenen” centraal: “Frankrijk gebruikt Europa als hefboom om zwakte te verbeteren, Duitsland als dekmantel om kracht te verhullen” (p170).

In deze rijke geschiedenis bestaan verschillende bouwplannen naast elkaar, zoals in een barokkerk nog sporen van een romaans grondplan zijn te vinden (p170). Van Middelaar onderscheidt drie bouwplannen: depolitisering via het recht (functionalisme), parlementaire politisering (federalisme) en politisering via nationale regeringsleiders (confederalisme). Hoewel Van Middelaar benadrukt dat hij geen eindoordeel wil vellen en slechts beoogt het “institutionele speelveld beter leesbaar te maken”, heeft hij wel degelijk een voorkeur voor het derde bouwplan. Hij is kritisch op de eerste twee bouwplannen omdat “het starre geloof dat het ‘ware Europa’ tegen de lidstaten moet worden opgebouwd in plaats van met hen, juist het publieke scepticisme en ontwrichtend nationalisme [voedt] waartegen het geen verweer heeft” (p194). In het derde bouwplan, de politisering via nationale regeringsleiders in de Europese Raad, zie hij het benodigde politieke gezag en stuwkracht die voor zware besluiten onontbeerlijk is (p248). Het *ever closer* moeten we loslaten – “wat gered moet worden is het verbond” (p329). In het derde

deel van het boek geeft hij een interessant inkijkje in het ontstaan en functioneren van de Europese Raad, als emancipatie van de uitvoerende macht.

Verbindende dissensus | In het laatste deel gaat Van Middelaar in op het belang, maar ook de beperkte mogelijkheden, voor klassieke oppositie in de EU. Het idee is dat meer ruimte voor klassieke oppositie (die voorstellen doet tot alternatief beleid) de wind uit de zeilen haalt van fundamentele oppositie (die de EU als zodanig ter discussie stelt). Tegen het idee van welwillende onverschilligheid (permissieve consensus) en de remmende werking van het Europese electoraat (belemmerende dissensus) benadrukt Van Middelaar het belang van verbindende dissensus: oppositie en strijd kunnen ook verbindend werken (p316). Zijn beschrijving van de depolitiseringsdynamiek, die in ieder van de drie bouwplannen (ook die van het confederalisme) aanwezig is, is sterk. De suggesties om deze depolitisering te doorbreken zijn helaas minder overtuigend.

Van Middelaars kritische blik op het federalistische heilsdenken zal bij veel ChristenUnie-lezers in goede aarde vallen. Echter, zijn Machiavellistische perspectief waarin de EU zich moet omvormen tot een “realpolitieke speler die de woelige wereld neemt voor wat ze is” (p29-31), waarin het vredesproject wordt vervangen door een machtsproject, staat op gespannen voet met de notie van sociale gerechtigheid die bij het christelijk-politieke denken centraal staat. Kortom, dit boek prikkelt tot nadenken over Europese politiek die toekomst heeft. En dat is nodig, ook voor de ChristenUnie, met het oog op de Europese Verkiezingen in 2019.

Gesignaleerd.

Joop van den Berg, Hans Vollaard, Job Cohen, Geert Boogaard (red.)
De Gemeenteraad. Ontstaan en ontwikkeling van de lokale democratie
Amsterdam: Boom 2018 | 300 pagina's

De gemeente krijgt steeds meer verantwoordelijkheden terwijl de opkomst voor de gemeenteraadsverkiezingen gewoonlijk lager is dan voor landelijke verkiezingen. In dit boek bespreken de auteurs de geschiedenis en het functioneren van de gemeenteraden. Het boek bespreekt de geschiedenis van de raad, de sociale samenstelling en de architectuur van raadzaal.

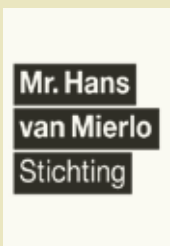
Afshin Ellian, Gelijn Molier, Bastiaan Rijpkema (red.)
De strijd om de democratie | Amsterdam: Boom 2018 | 200 pagina's

Rijpkema's proefschrift, *Weerbare democratie. De grenzen van democratische tolerantie* werd lovend ontvangen en werd in 2016 bekroond met de Prinsjesboekenprijs. In *De strijd om de democratie* borduren de auteurs verder op dit politiek uiterst relevante thema. De essays zijn geschreven door: Leonard Besselink, Paul Cliteur, Jasper Doomen, Afshin Ellian, Rick Lawson, Gelijn Molier, Bastiaan Rijpkema, Patrick van Schie, David Suurland, Bart Verheijen en Dirk Verhofstadt.

Gabriel van den Brink (red.)
Waartoe is Nederland op aarde?
Amsterdam: Boom 2018 | 300 pagina's

De Nederlandse identiteit, of hij bestaat of niet en zo ja, waaruit hij dan bestaat, is voer voor discussie. In deze bundel denken de auteurs na over het verschijnsel Nederland. Wat het is, en wat het niet is. Bijdragen zijn van Jelle van Baardewijk, Gabriël van den Brink, Govert Buijs, Heidi de Mare, Maarten Prak, Haroon Sheikh, Ad Verbrugge en Steven de Waal.

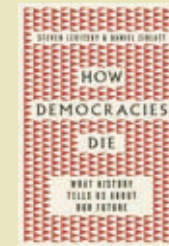
Daniel Boomsma (red.) | *Over medische ethiek gesproken. Bespiegelingen op leven, levenseinde en zorg*
Den Haag: Mr. Hans van Mierlo Stichting, 2018 | 230 pagina's

De Van Mierlostichting, het wetenschappelijk bureau van D66, publiceert een bundel over medische ethiek. Aan bod komen biomedische techniek en mensverbetering, voltooid leven en stervenshulp bij wilsonbekwaamheid en tot slot keuzes en grenzen in de zorg. De bundel zoekt de dialoog aan laat dan ook anderen aan het woord, zoals Wouter Beekers die een bijdrage over voltooid leven schreef.

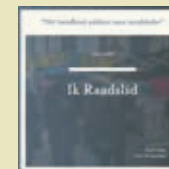
Jan Hoogland (red.)
Tevreden met goed onderwijs? De beperkte maakbaarheid van onderwijs
Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief 2018 | 166 pagina's

Wat maakt onderwijs goed onderwijs? In deze publicatie van lectoraat *Vormend Onderwijs* van hogeschool Viaa denken de auteurs na over de betekenis van goed onderwijs. Die is niet altijd te vangen in prestatiescores maar gaat om de minder makkelijk te evalueren vorming voor het leven. Bijdragen van: Jan Hoogland, Tamme Spoelstra, Tonnies Bolks, Henk Aversch, Erik Borghuis, Jeanet Oosterhuis-Stoit, Ineke Sloot en Anneke Meester-van Laar.

Steven Levitsky en Daniel Ziblatt | *How democracies die*
New York: Viking 2018 | 256 pagina's

Over de ontwikkeling van democratieën is genoeg geschreven. Maar hoe glijden democratieën af tot dictaturen? In *How democracies die* wordt die vraag beantwoordt. De auteurs focussen op de situatie in de Verenigde Staten en maken er geen geheim van dat ze zich zorgen maken om de verkiezing van president Trump. Ondanks de focus op de Verenigde Staten zijn de conclusies breder toepasbaar omdat de auteurs voorbeelden uit verschillende tijden en landen geven.

Roel Freeke en Hans Oostendorp | *Ik Raadslid*
Maarsbergen: Necker van Naem | 200 pagina's

Ik Raadslid is een vernieuwde uitgave van het al langer bestaande handboek voor (nieuwe) raadsleden. Het handboek geeft gedetailleerde informatie over onder meer de rol van raadslid, de gemeentelijke organisatie, politieke instrumenten, burgerparticipatie en gemeentefinanciën. Handig dus, voor wie na GR2018 start als raadslid. Het boek is ook per app beschikbaar.

Friso Wielenga, Carla van Baalen, Markus Wilp (red.)
Een versplinterd landschap
Amsterdam: Amsterdam University Press 2018 | 318 pagina's

"Om (...) de continuïteit én de verandering tegelijk te bezien, is het zinvol om in een kort bestek de geschiedenis van alle anno 2017 in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen te presenteren. Dat is het doel van deze bundel." (p9). De verschillende Wetenschappelijke Instituten schrijven de geschiedenis van hun eigen partij. De bijdrage over de ChristenUnie is geschreven door Rob Nijhof.

Actueel.

50 Christelijk tegendraads

Door Laurens Wijmenga

57 Red het referendum

Column door Wouter Beekers

58 Over de geest van het dualisme

Door Kars Veling

64 Bescheiden bestuur, ruimte voor ambtenaren

Door Erik-Jan van Dorp

70 Ja/ maar: meer vrouwelijke wethouders?

Door Elly van Wageningen en Titia Cnossen

Christelijk tegendraads

Is in een ontkerkelijkt samenleving toenadering tot het seculiere 'mainstream' denken wenselijk, of moeten christenen juist de confrontatie zoeken met de tijdgeest? Met deze vragen worstelen christenen in Nederland al lang. In de neocalvinistische traditie, waaruit de ChristenUnie is voortgekomen, koos men voor de confrontatie. Abraham Kuyper, voorman van de Antirevolutionaire Partij, gebruikte voor deze strategie het Griekse woord 'antithese', oftewel: tegenstelling. De tegenstelling die Kuyper creëerde was omstreden, ook onder protestantse christenen. Christenen zouden zich opsluiten in hun eigen organisaties, waardoor ook het evangelie voor de wereld werd afgesloten. De laatste tijd kruipen christenen daarom steeds vaker uit hun schulp en zoeken de toenadering. Er gaan zelfs geluiden op de antithese helemaal los te laten. Is dat verstandig?

Door Laurens Wijmenga

In maart 2013 zond de EO de documentaire *Schone Schijn* uit, over prostitutie en mensenhandel. De documentaire is een verslag van een reis die Gert-Jan Segers en PvdA-Kamerlid Myrthe Hilken samen maakten naar Zweden, om de Zweedse prostitutie-praktijk met eigen ogen te zien. Een sociaaldemocraat en een christen-politicus samen op de achterbank, vrolijk keuvelend over hun motieven om hoerenlopen strafbaar te stellen. Wie had zich deze scène tien of twintig jaar geleden kunnen voorstellen? Decennialang vormden christenen en socialisten strijdende kampen die elkaar het licht in de ogen niet gunden. Op ethische thema's zoals prostitutie, abortus en echtscheiding was sprake van een ware *Kulturkampf*, die met grote felheid werd gevoerd. Hoe anders is dat nu. Ondanks, of wellicht juist doordat de ontkerkelijking haar voltooiing heeft bereikt, treedt eindelijk toenadering tussen beide kampen op. Anno 2017 vullen de Kamerleden van christelijke politieke partijen samen nog slechts een bescheiden klaslokaaltje. En amper een kwart van de bevolking rekent zich tot een christelijke kerk.

De dijken breken door! | De secularisering (in de zin van ontkerkelijking) is in Nederland niet alleen ver gevorderd, maar heeft zich in ook in een razend tempo voltrokken. Plotsklaps, in de woorden van hoogleraar Hans Boutellier, "alsof het was afgesproken", namen vanaf de jaren zestig mensen massaal afscheid van God en de kerk. Een onverwachte dijkdoorbraak tijdens stormvloed, waarbij het water door de bressen bij elke vloed verder doordringt in de polder. Toenemende welvaart en individualisering vormden het springtij, maar voor de doorbraak waren de voorwaarden al lang aanwezig. Door kwelwater en konijnenholen waren de dijken langzaam ondermijnd. Zo kwam in de intellectuele bovenlaag en onder arbeiders ongeloof en afnemend kerkbezoek sinds de achttiende eeuw in toenemende mate voor. En de filosofie van de Verlichting had al eeuwen terug de bouwstenen geleverd voor een denken gebaseerd op de rede, waarin geen plaats meer was voor God.

Hoe dienen christenen te reageren op de secularisering? En had de 'dijkdoorbraak' misschien voorkomen kunnen worden? De watersnoodramp van 1953 was vermijdbaar: Rijkswaterstaat wist al tientallen jaren dat de dijken in Zeeland te zwak waren om een grote stormvloed tegen te houden. Er was echter bewust gekozen om het geld te reserveren voor de wederopbouw van industrie en woningbouw. Ook de secularisering kwam niet onverwacht. In de christelijke traditie waarin ChristenUnie en de EO staan, heeft men daarom al lange tijd kunnen nadenken over een passend antwoord. Groen van Prinsterer, grondlegger van christelijke politiek

AUTEUR

Laurens Wijmenga werkt als onderzoeker bij het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie. Hij schreef dit essay als bijdrage aan het symposium 'Christelijk Tegendraads' dat op 23 maart plaatsvond in Hilversum.

SAMENVATTING

• De ChristenUnie zoekt nu meer dan tien jaar geleden de toenadering tot de mainstream.

• Dat vraagt om bezinning: wat is dan nog de waarde van christelijke politiek?

• Antithese wordt alleen maar belangrijker en moet zich verhouden tot twee valkuilen: activisme en de gemakkelijkheid van de *status quo*.

en naamgever van ons instituut, schreef er zelfs een boek over: *Ongeloof en Revolutie* (1847). Grofweg zijn er in onze traditie twee reacties op de secularisering waar te nemen.

Pompen of verzuipen | De eerste reactie is die van confrontatie en het trekken van scherpe lijnen. Ik vergelijk dat met het bouwen van hoge dijken, waarna verdrinken land stukje voor stukje weer wordt drooggepompt en ingepolderd. Dit was de reactie van Groen en Kuiper. Kuiper gebruikte voor deze reactie het Griekse woord 'antithese', wat tegenstelling betekent. Hiermee verwees hij naar het fundamentele verschil tussen de gelovige en de ongelovige, zoals verwoord in Psalm 1 en Maleachi 3:18. Volgens Kuiper werkt de antithese door "(...) op elk terrein en op elken dag... in geheel onze levensopvatting en in geheel onze beschouwing van het persoonlijk, het huiselijk, het sociaal en het staatkundig bestaan"². Op initiatief van Kuiper en zijn geestverwanten werden dan ook een nieuwe kerk en nieuwe maatschappelijke organisaties opgericht op orthodox-christelijke grondslag.

De tweede reactie is die van toenadering en dialoog. Je zou dat kunnen vergelijken met het Nederlandse systeem van watermanagement. Door gemalen, sluizen, uiterwaarden en polders krijgt het water de ruimte en er ontstaat een soort samenwerking. De polder wordt nat gehouden zodat hij niet inklinkt, waardoor het land bebouwd kan worden. Gemalen pompen de polder droog als het regent en sluizen lozen het water op de ringvaart. In de lijn van deze metafoor moeten christenen zich niet opsluiten achter hoge dijken, maar midden in de samenleving staan en samen optrekken met diegenen in wie nog een vonkje christelijk geloof, moraal of in

ieder geval wat goede bedoelingen te vinden zijn. Deze christenen waren vanouds te vinden bij de Christelijk-Historische Unie en de Hervormde Kerk. Uiteindelijk heeft deze reactie de overhand gekregen in christelijk Nederland. Verzuilde organisaties in politiek en media zijn opgegaan in grotere verbanden met een inclusieve grondslag. De partij van Abraham Kuiper ging op in het CDA, waar ook moslims en niet-gelovigen lid zijn. Omroepen zoals de KRO en NCRV richtten zich meer op vermaak om aan te sluiten bij de populaire cultuur.

Deze toenadering leidde tegelijkertijd tot de vorming van organisaties die de antithese trouw bleven. Zoals de RPF, die zich afsplitste van het CDA. En de EO, die ontstond in reactie op de veranderingen bij de NCRV. Het schrappen van het zang-uur 'Johannes de Heer' was daarbij de spreekwoordelijke druppel. De EO en RPF vormden een kleine zuil met een sterk antithetisch geluid, met name op thema's als abortus en euthanasie. Maar nu, veertig jaar later, zijn ook binnen deze zuil barstjes zichtbaar. Opnieuw klinken geluiden van toenadering tot de seculiere cultuur. De EO wil niet meer preken op het kerkplein, maar verbinden op het marktplein. Bijvoorbeeld in programma's als *Adieu God?* en *The Passion*. Bovendien gaat men, weliswaar vanuit een apart productiehuis, programma's maken voor vrijzinnige kerken.

Afscheid van de antithese? | Ook de ChristenUnie zoekt toenadering tot de mainstream cultuur. Onze taal is minder getuigend dan in het verleden. In mijn woonplaats Amersfoort werd vier jaar geleden een verkiezingsprogramma geschreven waarin verwijzingen naar God of de Bijbel aanvankelijk geheel ontbraken.

Kenmerkende uitspraken waren “de stad, dat zijn we samen” en: “we staan voor een rechtvaardige stad waarin iedereen gelijk wordt behandeld”. Kortom: een programma waar niemand aanstoot aan kon nemen en niemand tegen was. Ook de landelijke verkiezingsprogramma’s spreken een andere taal dan vroeger. In 2003 was de titel nog: *Samen leven naar Bijbelse normen*. Anno 2017 zijn we *Hoopvol realistisch*.

Ook onze grondslag, het politieke basisdocument dat elk lid ondertekent, is recent aangepast zodat meer mensen zich welkom voelen bij de partij. Verwijzingen naar de Heidelbergse Catechismus en Dordtse leerregels werden geschrapt omwille van evangelische en katholieke christenen. En voor sommigen gaat dat nog niet ver genoeg. Iedereen moet zich bij ons behaaglijk thuis voelen. Al te drukkelijke christelijke *identity markers*, zoals de verwijzing naar de geloofsbelijdenis van Nicea en zelfs onze naam, mogen daarom overboord.

De toenadering tot de hoofdstroom van onze cultuur levert winst op. Christenen zijn weer *salonfähig* en mogen aan tafel in populaire praatprogramma’s zoals *Pauw* en *Jinek*. *The Passion* trekt van stad naar stad en trekt veel publiek. De ChristenUnie schuift al voor de tweede keer aan in een kabinet. Bovendien worden er concrete resultaten geboekt, zoals geld voor uitstapprogramma’s van prostituees en palliatieve zorg. Maar er is een tegenbeweging. Voormalige EO-coryfeeën en medewerkers vertrekken naar Family7, de Mars voor het Leven trok dit jaar meer deelnemers dan ooit en de antithetische SGP vist nadrukkelijk in onze kiezersvijver.

De Britse socioloog Steve Bruce zou in dit proces een bevestiging zien van zijn theorie van cyclische secularisatie. Christenen zoeken in golfbewegingen

toenadering tot het seculiere denken en gaan daar uiteindelijk in op. Wanneer dit gebeurt, splitst een kleine orthodoxe groep zich af. Vervolgens herhaalt het proces zich in ook deze groep, tot de laatste gelovige het licht uitdoet in de laatste kerk, de laatste school en de laatste omroep. Anderen, zoals de filosoof Charles Taylor en SCP-directeur Putters, verwachten dat de ontkerkelijking binnenkort tot staan wordt gebracht, door de komst van gelovige migranten en de ingebakken menselijke behoefte aan religie.

Hoe het ook zij, de ChristenUnie en EO nemen afstand van de antithese en varen daar wel bij. Het lijkt het mij goed om deze strategie diepgaand te doordenken, puttend uit de traditie waaruit wij voortkomen. Dit zal ik doen in vier stellingen.

Waak over je hart | Ten eerste. “Van alles waarover je waakt, waak vooral over je hart” zegt Spreuken 4:23. De antithese is er, of we dit nu willen of niet. De tegenstelling tussen geloof en ongeloof, zonde en recht is reëel, zegt de Bijbel en loopt dwars door kerken, gezinnen en door ons eigen hart. Daarom moeten we voorzichtig zijn. In de Tweede brief aan de Korintiërs waarschuwt Paulus voor al te nauwe banden met ongelovigen. Geregelde kerkgang is volgens de Hebreeënbrief nodig om te kunnen volharden in het geloof. Om ons hart en dat van onze kinderen te bewaken is afzondering dus noodzakelijk. Kerken, christelijke scholen, tussenjaren en studentenverenigingen zijn van levensbelang. Daar bloeit christelijk leven op. Daar worden we weerbaar gemaakt. Zo kunnen we tegenwicht bieden tegen de secularisering, zonder onszelf op te sluiten. Het is niet voor niets dat de strijd voor bijzonder onderwijs een belangrijk speerpunt was voor christelijke politiek. En wat mij

betreft moet het dat blijven. Ter illustratie: uit het onderzoek *God in Nederland* blijkt dat kerkverlating minder voorkomt in bevindelijk-gereformeerde kerken, waar kerk, gezin en school nog een stevig fundament bieden voor de confrontatie met de wereld.

Geen oordeel | Ten tweede. De antithese moet niet ontaarden in wereldmijding of een oordelende houding. Wie Jezus volgt roept als vanzelf al weerstand op. Zoals Rikko Voorberg onlangs opmerkte in *Perspex*, het blad van Perspectief: met een christelijk partijprogramma eindig je onvermijdelijk aan een kruis. Jezus vormde een steen des aanstoots voor de machthebbers en dat geldt ook voor wie tegenwoordig van zijn boodschap serieus werk wil maken. We moeten deze weerstand echter niet onnodig zelf creëren. Abraham Kuyper sprak graag van ‘hele en halve christenen’, ‘ultramontanen’, ‘ethischen’ en ‘heidenen’. Met deze termen joeg hij hele volksstammen in de gordijnen en organiseerde hij zijn eigen isolement. Op kerkelijk terrein trok hij de lijnen nog scherper.

Dat is niet wat Jezus leerde: Hij oordeelde niet en trok samen op met hoeren en tollenaars. Waarbij Hij duidelijk was over Zijn identiteit en zonde durfde te benoemen: “Gaat heen en zondig voortaan niet meer” zij Jezus tegen de overspelige vrouw in Johannes 8. Zoals Jezus toen deed, zo doet nu bijvoorbeeld de christelijke organisatie tot Heil des Volks. Ze verkondigen het evangelie in woord en daad, door hulp aan dak- en thuislozen en prostituees. Vanuit een duidelijke christelijke identiteit. Ook de ChristenUnie combineert een duidelijke identiteit met de inclusieve boodschap van het evangelie. Door onze grondslag en kernprogramma te herschrijven, kunnen we onnodige irritaties voorkomen. Maar we moeten afblijven van zaken die de kern

van onze identiteit raken, zoals de geloofsbelijdenis in de grondslag of de C in onze partijnaam.

Geen schroom | Ten derde. We moeten niet aarzelen om onze kaarten op tafel te leggen. Toegegeven; de antithese sluit vruchtbare samenwerking met anders gelovigen niet uit. Zoals de Pacificatie van 1917 liberalen, socialisten en christenen bij elkaar bracht, zo is nu een kabinet gevormd waarin twee politieke tegenpolen, D66 en de ChristenUnie, elkaar gevonden hebben. Dat levert winst op. Zoals extra geld voor uitstapprogramma’s voor prostituees. Een taskforce echtscheiding onder leiding van Andre Rouvoet. En begrip voor elkaars standpunten op medisch-ethisch terrein.

Maar in die verbinding sluimert ook een groot gevaar. De ‘prisma’s van Pechtold’ kunnen namelijk tot een dwangbuis worden. Medische noodzaak, een belangenafweging en een stevige maatschappelijke discussie mogen niet doorslaggevend worden voor onze stellingname over medische ethiek. Welke discussie er ook plaatsvindt en welk onderzoeksrapport er ook verschijnt: als de overheid gezonde mensen gaat helpen bij zelfdoding, moet de ChristenUnie uit dit kabinet stappen.

Dit geldt ook voor het advies van de Staatscommissie Herijking Ouderschap, waar dit kabinet zich toe zal verhouden. Door ons te beroepen op een zakelijk argument, zoals het belang van het kind, kunnen we klem komen te staan. Wat te doen als uit onderzoek blijkt dat meervoudig ouderschap daarmee niet strijdig is? Welke argumenten blijven ons dan nog over? Hebben we onszelf dan niet klem gezet?

We moeten ons daarom beroepen op ons echte bezwaren. Meervoudig ouderschap spoort niet met wat de Bijbel zegt – en wat de schepping laat zien – over gezinsrelaties.

Kinderen hebben altijd één biologische vader en één moeder. Laten we daar zonder schroom over vertellen. Dat we daarmee alleen staan, is reden te meer om dit geluid te laten horen. Hoe krijgt geloof anders een stem in de politiek? Wat is anders de meerwaarde van christelijke politiek?

De goden dezer eeuw | Ten slotte. De antithese is radicaal maar niet activistisch. De leegte die ontstond door de secularisering is inmiddels opgevuld door een pantheon van nieuwe goden. Een consistente lijn in het denken van oud-senator Egbert Schuurman en professor Bob Goudzwaard is dat de 'goden dezer eeuw' worden gevormd door de Mammon, de afgod van geld en welvaart, en het geloof in de techniek, wetenschap en de markt. Vertrouwen in deze afgoden voert ons naar de afgrond. Zij zijn verantwoordelijk voor de groeiende problemen van deze geglobaliseerde wereld, zoals het broeikas-effect, de ongelijke verdeling van welvaart en (indirect) vluchtelingenstromen.

In reactie van christenen op deze wereldproblemen zie ik twee valkuilen. De ene valkuil is die van activistisch idealisme, waarbij het Koninkrijk van God wordt geïdentificeerd met het naar Nederland halen van vluchtelingen of vegetarisch eten. Jezus vroeg Zijn tijdgenoten echter niet om sit-ins te organiseren tegen de Romeinse bezetter of slaafvrije dadels te kopen. Hij predikte bekering tot God en een Koninkrijk dat niet van deze wereld was.

Dat innerlijke bekering belangrijker is dan goede werken, en daaraan voorafgaat, blijkt ook uit het Oude Testament. De profeten predikten geen duurzame landbouw of een dialoog met de Filistijnen. Bij hongersnoden en oorlogen was hun boodschap: bekeer u van de afgoden! Ook nu zouden christenen in reactie op de grote wereldproblematiek, allereerst moeten oproepen tot bekering

van de afgoden, want daar ligt de kern. Waarbij we ons moeten realiseren dat profeten meestal niet geliefd zijn en ook weinig succes oogsten.

De andere valkuil is om niets te doen en tevreden te zijn met behoud van de *status quo*. De aantrekkingskracht van afgoden is, net als in Paulus tijd, ook voor christenen reëel. Politici, ook van christelijke huize, zoeken vaak oplossingen binnen wat haalbaar is op korte termijn, zonder al te veel schade aan gevestigde belangen en onze portemonnee. Egbert Schuurman³ stelt ons echter de vraag: wat is op lange termijn nodig voor een rechtvaardige samenleving? In dit perspectief passen radicale maatregelen, zoals bijvoorbeeld een verbod op het continue 'opstallen' van dieren. Strengere regels voor de omstandigheden waaronder in ons land verkochte kleding wordt gemaakt. Schuurman spoort ons aan om op elk terrein van de samenleving de machten van markt, wetenschap en techniek te beteugelen met ethische toetsingskaders. Is het bijvoorbeeld wel ethisch verantwoord dat vliegen goedkoper is dan reizen met de trein of auto?

Met andere woorden, en dat komt in alle vier stellingen terug, deze tijd vraagt om meer antithese, niet om minder. Wie de antithese ontkent heeft geen kracht tegen de secularisering. Secularisering vraagt om meer tegendraadse christenen en christelijk tegendraadse politiek. Waarbij we onze taal, maar niet onze boodschap, aanpassen aan deze tijd. Zoals de Bijbel het zegt: Wandel met wijsheid bij hen die buiten zijn, en buit de geschikte tijd uit. Laat uw woord altijd aangenaam zijn, met zout smakelijk gemaakt, opdat u weet hoe u iedereen moet antwoorden (Kolossenzen 4:5,6).

Red het referendum

"Ik geloof in referenda. Niet om het representatieve stelsel te vernietigen. Maar juist om dit stelsel te corrigeren wanneer het niet meer representatief is."

Zo sprak de Amerikaanse president Roosevelt aan het begin van de twintigste eeuw. Onder deze leuze dienden drie Nederlandse parlementariërs een eeuw later een wet in voor een raadgevend referendum. Juli 2015, tien jaar debat verder, werd de wet van kracht. Maar na welgeteld één onwelgevallig referendum is het blijkbaar al weer welletjes geweest. Ondertussen is het de vraag geworden of 's lands bestuur nou echt wordt bedreigd door dat referendum of door zijn eigen bipolariteit.

Met haastige spoed is de intrekkingswet al ingediend. Met een kleine krabbel toelichting: iets over een bindend referendum dat voor sommigen einddoel was, maar op korte termijn onhaalbaar lijkt. Voor een evaluatie, bijvoorbeeld van die vreemde figuur van een opkomstdrempel bij een raadgevend instrument, is blijkbaar geen tijd. De urgente vraag hoe we dan werken aan een vitale democratie in onze tijd: die beantwoorden we later wel.

Christenpolitici zijn altijd kritisch geweest over het referendum. Ze hebben steeds gewezen op de verantwoordelijkheid van volksvertegenwoordigers om naar eigen geweten de gerechtigheid te zoeken. En terecht. Maar spraken zij ook niet over breuklijnen in ons land, die de maatschappelijke vrede bedreigen? Over de kloof tussen politiek en kiezer? Over dat gevoel van 'wij doen er niet toe'? En zouden juist christenpolitici niet iets van begrip moeten hebben voor de eigenaardige manieren waarop 'de gewone man' soms aan de politiek deelneemt? Ooit vochten hun 'kleine luyden' met een schoolstrijd om een eigen invulling van het publieke domein. Hun voorman Abraham Kuyper was de eerste die parlementariërs bond aan een partijprogramma. Daar viel staatsrechtelijk wel het wat over te zeggen, maar die partijvorm wist lange tijd wel velen aan het landsbestuur te verbinden.

Tegen een raadgevend referendum stemmen is één ding. Er nu een streep door halen vraagt toch enige reflectie. Op betrouwbaar bestuur. Op verbinding met burgers. In tijden van vervreemding lijkt het me wijs om nog eens goed na te denken wat hier op het spel staat.

COLUMNIST Dr. Wouter Beekers is directeur van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie.

Over de geest van het dualisme

Als we een computerspel willen aanpassen gaan we naar ‘instellingen’ om een paar vinkjes anders te zetten. Je zou kunnen denken dat de invoering van dualisme in de gemeentelijke democratie ook op die manier ging. Het college bestuurt, de raad controleert. Bestuurders geen lid meer van de raad. Versterking van de raad als orgaan. Instelling van een gemeentelijke rekenkamer. Check, klaar. Maar zo werkt democratie niet. Een gemeente besturen en aan de burgers verantwoording afleggen is mensenwerk. Scheiding van machten is niet een trucje, zoals Montesquieu, de grondlegger van de trias politica, zelf ook duidelijk maakt.

Door Kars Veling

Leren van Montesquieu | In 1748 verscheen het beroemde werk van Montesquieu *Over de geest van de wetten*, waarin de schrijver uitvoerig onderzoek doet naar de regels en de verhoudingen in verschillende politieke stelsels. Montesquieu is wellicht het meest bekend door de leer van de trias politica, de leer van de scheiding van de wetgevende, de uitvoerende en de rechtsprekende macht. Daarover schrijft hij in boek XI, dat gaat over de Engelse staatsinrichting. Zijn argumentatie is nog altijd de moeite waard, ook als zijn concrete uitwerking geen recept kan zijn voor onze democratische rechtsstaat. Daarover wil ik eerst iets zeggen.

Daarna wil ik in Montesquieus werk teruggaan naar de eerste vijf boeken, waarin hij veel werk maakt van de stelling dat democratie niet alleen bestaat op basis van instituties en regelingen. Hij zoekt naar de ‘geest van de wetten’, en betoogt dat democratie geen stand kan houden zonder *deugd*, preciezer gezegd zonder *politieke deugd*.

Scheiding van machten, deling van bevoegdheden | Scheiding van machten is volgens Montesquieu essentieel voor de politieke vrijheid van burgers. De grote bedreiging van politieke vrijheid is machtsmisbruik. Montesquieu formuleert zijn antwoord kernachtig: ‘Machtsmisbruik kan worden voorkomen wanneer de zaken zodanig zijn geregeld dat de macht de macht tot staan brengt.’¹

Vrijheid loopt gevaar als personen of bestuursorganen alle bevoegdheden in de staat naar zichzelf toehalen. Degenen die de uitvoerende macht uitoefenen, moeten niet naar eigen believen wetten kunnen uitvaardigen. En van vrijheid blijft helemaal niets over als dezelfde machthebbers ook nog eens mogen rechtspreken in geval van overtreding van de wetten.

Deze formulering is glashelder. Maar in Montesquieus uitwerking van zijn opvatting over scheiding van machten blijkt het woord ‘macht’ toch niet eenduidig. Macht is in de geciteerde zin *feitelijke macht*, van een persoon of een instantie die in staat is zijn wil door te zetten. In die zin vraagt macht tegen-macht. Maar macht is bij Montesquieu in veel gevallen de aanduiding van een *bevoegdheid*.

Hij overweegt bijvoorbeeld aan welke personen of instituties de verschillende machten (hier zijn dat dus bevoegdheden) zouden moeten worden toevertrouwd. De macht om recht te spreken moet worden uitgeoefend door tijdelijke rechtbanken, vindt Montesquieu. Voor de wetgevende en de uitvoerende macht zijn permanente instituten meer geschikt. Maar de wetgevende macht, die in een democratie aan het volk toekomt, moet ook weer niet te veel bevoegdheden krijgen. De uitvoerende macht

AUTEUR

Dr. Kars Veling was lid van de Eerste Kamer (1991-202), GPV en later GPV/RPF, lid van de Tweede Kamer voor de ChristenUnie (2002), rector van het Haagse Johan de Witte College (2003-2011) en directeur van ProDemos, Huis voor democratie en rechtsstaat (2011-2016).

SAMENVATTING

• In de tijd dat Montesquieu het over drie machten had, was de democratie nog niet ontwikkeld tot wat die nu is.

• De huidige situatie is dat ook het volk macht heeft (voornamelijk in het parlement) en dat de wetgevende macht eerder een bevoegdheid genoemd kan worden.

• In de gemeenteraad moet het gaan om het publieke belang en de raad moet dan ook op zoek naar de inbreng van burgers om recht te doen aan de macht van het volk.

(hij bedoelt hier de monarch) moet kunnen bepalen wanneer en hoe lang het wetgevende lichaam (vertegenwoordigers van het volk of de adel) bijeenkomt. Daarmee wordt voorkomen dat de wetgevende macht 'de bevoegdheid heeft om de uitvoerende macht te beteugelen'². Inderdaad, Montesquieu zou verbaasd rondkijken in onze moderne democratie.

Nu is dit artikel niet de plek om Montesquieus terminologie te analyseren. Maar het is wel goed om bij de bespreking van bijvoorbeeld het dualisme in de democratie meer eenduidige begrippen te hanteren.

De macht van het volk en de andere machten

| Mijn voorstel is om te spreken over drie machten in de zin van instanties die feitelijk macht uitoefenen. 1. De eerste is de *uitvoerende macht*, het openbaar bestuur met zijn uitvoerende diensten. 2. De tweede is *rechtsprekende macht*, de onafhankelijke rechter die op basis van wetten bindende uitspraken doet. 3. De derde macht is – anders van bij Montesquieu – de *macht van het volk*, in onze vertegenwoordigende democratie is dat vooral de macht van de volksvertegenwoordiging.

Deze variant op Montesquieu doet recht aan de stand van de democratie zoals wij die kennen, waarin bijvoorbeeld de raad het hoogste gezag in de gemeente is.³ Controle op de uitvoerende macht is één van de hoofdtaken van de volksvertegenwoordiging. En anders dan Montesquieu⁴ zien wij rechtbanken wel degelijk als permanente instituten, juist om hun onafhankelijke macht te manifesteren.

Uitgaande van deze onderscheiding van drie machten kan worden bepaald hoe het dan moet met de verschillende bevoegdheden. Bijvoorbeeld is de bevoegdheid tot

wetgeving in ons land een samenspel van volksvertegenwoordiging en bestuur. En je kunt – zoals bekend – verschillend denken over de vraag of een rechter moet kunnen oordelen over de grondwettigheid van voorgestelde wetten. Duitsland kent wel zo'n constitutioneel hof, Nederland niet.

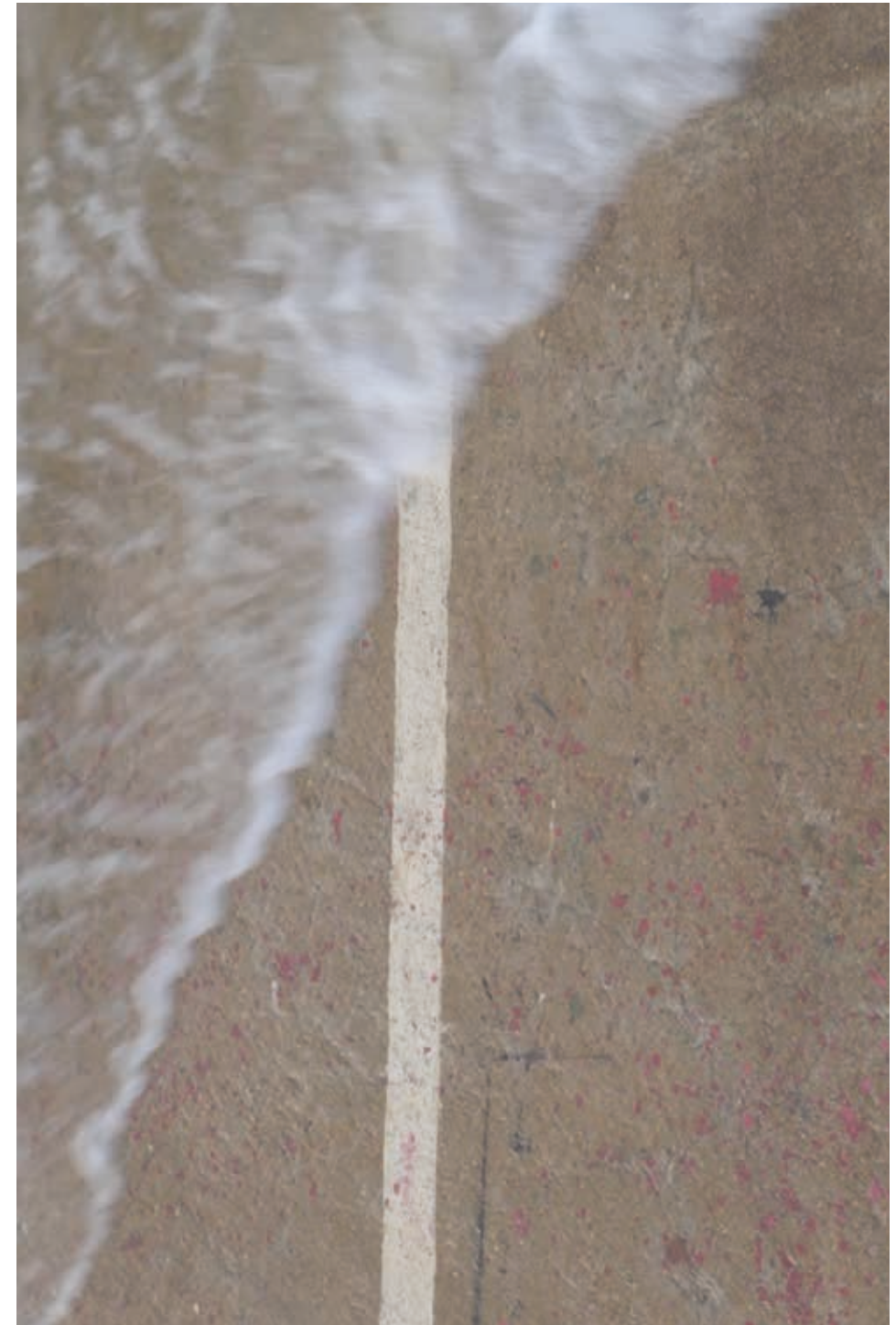
Wanneer we nu specifiek kijken naar het principe van het dualisme in onze democratie, kunnen we zeggen dat de eerste en de derde macht duidelijk onderscheiden moeten worden, bijvoorbeeld dus het gemeentebestuur enerzijds en de gemeenteraad anderzijds.

Het is belangrijk om de zelfstandige macht van de raad steeds opnieuw onder de loep te nemen. Bijvoorbeeld in het licht van de steeds toenemende decentralisering van landelijke taken naar de gemeente. De macht van het bestuur en de uitvoeringsorganisaties wordt daardoor groter. Het belang van democratische controle groeit navenant. Een speciale opgave voor de raad ligt in taken die de wethouder uitvoert samen met collega's van andere gemeenten. De daarvoor opgetuigde gemeenschappelijke regelingen vertonen vanuit dualistisch gezichtspunt democratische gebreken.

Zonder 'politieke deugd' is de

democratie kwetsbaar | Montesquieu zag in de scheiding van machten en in de botsing van macht en tegenmacht de beste garantie voor politieke vrijheid. Maar zoals al duidelijk werd, kun je van Montesquieu ook leren dat het niet vanzelf gaat.

Despotisme is een reëel gevaar, zoals hij laat zien. Maar ook in een monarchie of zelfs een aristocratie of democratie is het denkbaar dat recht gaat wijken voor brute macht. De macht van het volk kan ook despotische trekken krijgen.

De macht van het volk vraagt van politieke partijen en van volksvertegenwoordigers respect voor de deling van de macht, voor de verschillende verantwoordelijkheden. Het lijkt me dat in verkiezingscampagnes en ook in raadsdebatten daarover gesproken moet worden. Aandacht daarvoor is niet elitair. Deelnemen aan de politiek vraagt commitment aan de publieke zaak.

In dit verband is interessant wat Montesquieu in de eerste boeken van zijn grote werk aan de orde stelt. Hij onderscheidt een aantal staatsvormen en zoekt naar de beginselen ervan en naar de geest van de wetten die daarbij passen. Democratie is anders dan aristocratie, monarchie is verschillend van despotie. Opmerkelijk is dat Montesquieu specifiek voor de democratie alle nadruk legt op een noodzakelijke extra drijfveer, en wel de *deugd*.

“Voor de instandhouding van een monarchie of despotie is niet veel rechtchapenheid nodig, De kracht der wetten in het ene geval, de constant geheven hand van de vorst in het andere, regelt alles”⁵. In een democratie zijn alle burgers geroepen tot regeren. Dat vraagt om een intrinsieke motivatie voor het gezamenlijke belang, om vaderlandsliefde, om afwijzing van elke overheersing van particuliere belangen.

Soberheid maakt onderdeel uit van de politieke deugd die onontbeerlijk is voor de democratie. En de burgers in een democratie moeten een zekere voorkeur hebben voor gelijkheid. Dat laatste is natuurlijk niet gemakkelijk, maar liefde voor het land en zijn wetten vergt van iedereen “dat het algemeen belang voortdurend voorrang krijgt op het eigen belang”.⁶ Progressieve belastingheffing kan volgens Montesquieu een goede concretisering zijn van deze deugd.⁷

Publiek belang als grond voor

democratie | Het is niet verwonderlijk dat Montesquieu in eigen land vragen kreeg over zijn verbinding van democratie en deugd. Hoewel hij toch had geschreven: “Deugdzame vorsten zijn geen zeldzaamheid, dat is mij terdege bekend”,⁸ voelde hij zich in de tweede editie genoodzaakt om op deze kwestie nader in te gaan. Hij wil niemand tekort doen, hij bedoelt met deugd ‘politieke deugd’.

Montesquieu is ervan overtuigd dat de democratie veel vraagt van de betrokkenen, dat wil dus zeggen van alle burgers. In een monarchie zoals die van de Franse zonnekoning kom je een heel eind als burgers – binnen de grenzen van de wet – eigenbelang nastreven. Maar in een democratie kan dat echt niet de enige drijfveer van burgers zijn.

Dit lijkt mij een belangrijke les, ook voor onze democratie. In een democratie zijn alle burgers in zekere zin ambtsdragers. Zij moeten bij de uitoefening van hun taken altijd het algemene belang voor ogen houden.

Er is niets mis met belangen van mensen en groepen. En democratie maakt het mogelijk die tot gelding te brengen in de politiek, als het moet in onderlinge strijd. Maar wel moet van burgers en hun politieke partijen worden verwacht dat zij oog hebben voor het algemene belang. Het vertrouwen in de democratie wordt geschaad als de politieke macht geen boodschap lijkt te hebben aan het belang van anderen dan de eigen achterban.

Ik zou zeggen dat hier ook een gedeelde verantwoordelijkheid ligt voor de gemeenteraad als geheel. Vaak wordt gezegd dat een gemeenteraad niets anders is dan een verzameling van politieke fracties. Zo is niet zelden de realiteit.

Ruzies die resulteren in splitsing van fracties versterken dit effect. Persoonlijke ambities kunnen ook afbreuk doen aan het besef dat de lokale democratie ook een gezamenlijke verantwoordelijkheid heeft. Deze gezamenlijke verantwoordelijkheid lijkt mij een argument voor politieke onafhankelijkheid van de burgemeester als voorzitter van de gemeenteraad. Samen met de fractievoorzitters en de raadsgriffier kan de burgemeester waken voor een democratie waarin iedereen gehoord wordt.

Verantwoording afleggen is meer

dan meerderheden tellen | Er is op dit punt nog een andere les te leren van Montesquieu, speciaal ook met betrekking tot het dualisme in de gemeentelijke politiek. Ik denk nu speciaal aan de opstelling van het gemeentebestuur.

Als het zo is dat de uitvoerende macht en de macht van het volk helder onderscheiden moeten worden, dan vraagt dat van het college van wethouders een responsieve stijl van besturen. En die is niet vanzelfsprekend! Een ontoegankelijk college dat opereert met een collegeakkoord dat in beton gegoten is, doet geen recht doet aan de zelfstandige rol van de raad. De raad vertegenwoordigt als geheel de democratische macht van de burgers. De raad verdient daarom een college dat zorgvuldig verantwoording aflegt en hem breed betreft bij overleg en voorbereiding van besluiten.

Natuurlijk is het verstandig om een college te formeren dat in principe kan rekenen op steun van een meerderheid van de raad. Maar *De deugd waar volgens Montesquieu de democratie niet zonder kan, verplicht bestuurders en hun politieke vrienden in de raad tot een open democratische cultuur*. Maak een coalitie om te

beginnen niet smaller dan noodzakelijk is. En stel er een eer in te besturen met de mentaliteit van een minderheidscollege, ook als dat getalsmatig niet nodig lijkt. Dat is goed voor de democratie en ook voor het draagvlak voor besluiten.

Naar mijn overtuiging geeft een open democratische cultuur ook ruimte voor betrokkenheid van de burgers bij het openbaar bestuur anders dan via een stemming in de gemeenteraad. Natuurlijk heeft de raad het laatste woord. Maar een raad die zijn rol als volksvertegenwoordiging serieus neemt, zou open moeten staan voor manieren waarop burgers rechtstreeks mee kunnen spreken en wellicht beslissen over beleidskeuzes. Wethouders die verbinding zoeken met de bevolking verdienen steun van de raad. En democratische verantwoording van de macht kan mijns inziens ook gerealiseerd worden door een goed ingericht referendum. Er zijn bezwaren tegen referenda. De vraagstelling moet helder zijn, zeker. En een geïsoleerd referendum in een politieke cultuur die niet gewend is aan referenda kan natuurlijk gemakkelijk oneigenlijke sentimenten oproepen. Maar ook een volksvertegenwoordiging die zich van zijn verantwoordelijkheid bewust is, kan wel degelijk open staan voor een rechtstreekse raadpleging van de burgers. Raadsleden moeten invloed van burgers niet afschermen. Democratische verantwoording moet de macht van de bevolking honoreren. Hoe belangrijk ons belangrijke vertegenwoordigende politieke stelsel ook is, een gemeenteraad moet die macht niet blind voor vier jaar monopoliseren.

Bescheiden bestuur, ruimte voor ambtenaren

‘Soevereiniteit in eigen kring’ is vaak geïnterpreteerd als argument voor een kleine overheid en een bescheiden opstelling van de staat tegenover andere domeinen. Maar ook binnen de overheid zijn verschillende kringen te onderscheiden. Geïllustreerd met een voorbeeld uit het migratiedomein, pleit ik voor soevereiniteit in ambtelijke kring en vraag christelijk-sociale bestuurders zich bescheiden op te stellen richting ambtenaren.

Door Erik-Jan van Dorp

Van politici naar ambtenaren | Het christelijk-sociale denken heeft zich op allerlei domeinen van onze samenleving toegelegd. Zo zijn er christelijk-sociale visies op onderwijs, wonen, bijstand en veiligheid.¹ Dit zijn allemaal domeinen met een aanzienlijke impact op de maatschappij en waarin de overheid en de representatieve politiek een substantiële rol spelen. Gestoeld op (inmiddels) klassieke teksten van Kuyper, Dooyeweerd of zelfs Augustinus hebben verschillende auteurs een (aanzet tot) visie geformuleerd op de verschillende domeinen.

Tegelijkertijd is nauwelijks christelijk-sociale denkkraft ontwikkeld over de implementatie en uitvoering van beleid door die overheid. Een opmerkelijk gemis, want ambtenaren hebben onmiskenbaar veel invloed op de advisering en implementatie van overheidsbeleid. Ook is het vooral de *uitvoering* van publieke dienstverlening die de relatie burger-overheid beïnvloedt.² Niet alleen de representatieve politiek is dus belangrijk. Ook ambtenaren verdienen enige aandacht vanuit christelijk-sociale hoek.

Het doel van dit artikel is om een eerste aanzet te doen om vanuit een christelijk-sociaal perspectief de aandacht te verschuiven van politici naar ambtenaren. Na een korte verkenning van het christelijk-sociale denken in het algemeen, en het gedachtegoed van Abraham Kuyper in het bijzonder, zoek ik naar een synthese van ‘soevereiniteit in eigen kring’ en het in de bestuurskunde populaire ‘ambtelijk vakmanschap’. Deze verkenning wordt geïllustreerd met een voorbeeld uit het migratiedomein. Ik sluit af met een pleidooi voor bescheiden bestuur en ruimte voor ambtenaren.

Ambtelijke neutraliteit

Een christelijk-sociaal perspectief op ambtenaren is niet vanzelfsprekend. Zouden ambtenaren niet neutraal moeten zijn in plaats van christelijk-sociaal? Ambtelijke neutraliteit werd geprezen door de Max Weber in zijn werk over de bureaucratie, maar het is een mythe. Nuttige fictie. In de uitvoering van beleid komen ambtenaren dilemma’s tegen. Deze vragen om reflexief handelen en dat sluit neutraal uit. Ambtenaren maken keuzes op basis van een professioneel/emotioneel/persoonlijk en/of moreel kader.³

In het migratiedomein maken ambtenaren beslissingen die een grote persoonlijke impact hebben op kwetsbare mensen tegen. Denk bijvoorbeeld aan medewerkers van de IND, COA-medewerkers in een asielzoekerscentrum of topambtenaren bij het ministerie van Justitie en Veiligheid. Hoe zij dit werk neutraal kunnen doen, en volgens welke standaarden dit dan neutraal zou zijn, is onduidelijk. Daarbij, wie verstrekt de legitimiteit voor dit neutrale handelen?

AUTEUR

Erik-Jan van Dorp is als promovendus verbonden aan het Departement Bestuurs- en Organisatiewetenschap van de Universiteit Utrecht. Dit artikel is een bewerking van het fellowsessay dat hij schreef voor het Fellowsprogramma 2017.

SAMENVATTING

• ‘De overheid’ is niet één domein.

• Ambtenaren zou je kunnen zien als zelfstandige kring, in de betekenis die Kuyper eraan gaf.

• Door je als bestuurder bescheiden op te stellen, krijgen ambtenaren de ruimte om zelf oplossingen aan te dragen in een gepolitiseerde context.

Soevereiniteit in eigen kring: een eigen verantwoordelijkheid | Voormalig premier Abraham Kuyper muntte in 1880 het begrip 'soevereiniteit in eigen kring' in zijn openingsrede voor de Vrije Universiteit in Amsterdam. Met dit begrip betoogde hij dat er maatschappelijke verbanden, 'kringen', bestaan. Zo hebben gezinnen, kerken, universiteiten en zorginstellingen een bepaalde eigenheid en daarmee een mate van autonomie in het grotere geheel van de samenleving. Bij het instellen van deze *vrije* universiteit betoogde hij dat deze universiteit soeverein moest zijn – vrij van staatsmacht of kerkelijke curatele.

Deze kringen zijn volgens Kuyper 'maatschappelijke domeinen'. De kern van Kuypers betoog is dat de relatieve autonomie van deze kringen gerespecteerd zou moeten worden. De politiek zou zich niet 'gulzig' moeten opstellen en moet terughoudend zijn met inhoudelijke bemoeienis met deze kringen. Dit betekent bijvoorbeeld dat de politiek de vrijheid van onderwijs dient te respecteren. Binnen de kring 'onderwijs' kan men – docenten, ouders, scholieren – dan formuleren wat goed en gepast onderwijs is. Het gaat dus niet om negatieve vrijheid ('niets niet mogen'), maar om het bieden van positieve vrijheid die eigen initiatief en verantwoordelijkheid faciliteert.⁴

Het was Herman Dooyeweerd die het gedachtegoed van soevereiniteit in eigen kring uitwerkte naar een brede visie op verhoudingen in de kosmos. Zijn filosofische analyse maakt duidelijk dat 'kring' ruim opgevat kan worden. Het gedachtegoed van Kuyper en Dooyeweerd is een belangrijke pilaar van het christelijk-sociale denken. Het wordt actief onderhouden in ChristenUnie-bijeenkomsten en vertaalt zich naar beleid – bijvoorbeeld in het standpunt over bijzonder onderwijs.

Een ambtelijke kring | Vormen ambtenaren een 'kring'? Allereerst is er geen *one-size-fits-all* van ambtenaren. De ambtenaar bestaat niet. Er is een levensgroot verschil tussen het werk van een topambtenaar van het Ministerie Landbouw Natuur en Voedselkwaliteit, een generalist in een sociaal wijkteam in Diemen, of een inspectiemedewerker van de Kansspelautoriteit.

Toch is de vergelijking minder vergezocht dat ze lijkt. Al in 1969 noemde hoogleraar bestuurskunde Crinice Le Roy deze diverse groep van adviseurs, uitvoerders en mee- en tegendenkers 'de vierde macht'. Hiermee schreef hij een aparte status en legitimiteit toe aan het domein van ambtenaren, naast de wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende macht. Hiermee zoomde hij in op het domein van de overheid en concludeerde hij – in concert met vele anderen – dat de overheid (of de staat) niet één domein is, maar een verzameling van meerdere kringen.

Ook tegenwoordig ziet men ambtenaren nauwelijks nog als gedweeë uitvoerders van politiek beleid. Integendeel, er zit juist heel veel energie, intelligentie, institutioneel geheugen en oog voor de lange termijn bij ambtenaren, zowel bij de Rijksoverheid als bij provincies, waterschappen en lokaal bestuur. Als we kijken naar ambtenaren als een 'ambtelijke kring' dan zou daar een mate van autonomie uit volgen.⁵ Dit suggereert een verschuiving van het Weberiaanse 'de politiek beslist en ambtenaren voeren uit' naar een nieuwe manier van samenwerking tussen deze twee kringen.

Ambtelijk vakmanschap | Deze verschuiving zien we ook in de bestuurskunde onder de noemer 'ambtelijk vakmanschap'. In het denken over ambtenaren is

de moderne (top)ambtenaar inmiddels een ondernemende ‘publieke waardemanager’. De passende rolopvatting is niet die van een *bureaucraat* maar die van een vakman met een veelzijdig repertoire van vaardigheden en overtuigingen.⁶ Waar ambtenaren van oudsher geacht werden om loyaal en effectief te dienen, bestuurlijke achterkamers te faciliteren en de bureaucratische deugden van Max Weber te cultiveren, is dat nu veranderd. De moderne (top)ambtenaar manageert verschillende politieke stromingen, navigeert in de turbulentie van de snelle samenleving en werkt interactief samen met allerhande actoren en organisaties in de maatschappij.

De ambtenaar als vakman moet legitimiteit vergaren voor zijn handelen. Anderen moeten steun geven voor wat ambtenaren doen en voor de manier waarop zij dat doen. Harvard Hoogleraar Mark Moore noemt dit het creëren van een *authorizing environment*.⁷ In Nederland kijkt men dan al snel naar politieke bestuurders – het college van B en W of de bewindspersoon – voor steun. Echter, het gezag van menig bestuurder is precair en aan erosie onderhevig. Kunnen ambtenaren niet (ook) elders legitimiteit voor hun handelen organiseren? Via horizontale verantwoording naar maatschappelijke partners; ‘ontvangers’ van beleid; burgers, steun in de media? Dit is spannend voor ambtenaren en bestuurders. Het primaat van de politiek is ons immers ingeprint. Hoe dit er in de praktijk uit kan zien, zien we in Utrecht.

In de praktijk: Plan Einstein | Migratie is typisch een grenzeloos domein. Door een oorlog in Syrië komen migratiestromen op gang die hun weerslag hebben op de Europese Unie en de interne dynamiek

van diezelfde Unie. De beelden van de aanhoudende stroom bootjes vol vluchtelingen op de Middellandse zee staan vers in ons geheugen. Op nationaal niveau is migratie nooit naar de achtergrond van onze aandacht te dringen. De discussies volgen elkaar snel op en het debat is vaak verhit. De (inter)nationale wetgeving en het beleid regelt welke asielzoeker hier mag blijven en wie niet. Tegelijkertijd zijn het lokale overheden die zoeken naar een oplossing om mensen met een verblijfsvergunning onderdak te bieden en mee te laten doen met de samenleving. Zo speelt het migratiedomein zich af op verschillende schaalniveaus – mondiaal, Europees, nationaal en lokaal – en krijgt het op die verschillende niveaus veel aandacht van politici, ambtenaren, maatschappelijke organisaties en media.

Zo ook in Utrecht. Vluchtelingenopvang is een serieuze opgave voor elke gemeente, ook voor de vierde gemeente van Nederland. Het blijkt ingewikkeld om een passende oplossing te vinden. Inmiddels is er in Utrecht een experimentele aanpak die voorsnog succesvol lijkt te zijn: Plan Einstein.⁸ Het betreft een woonvorm aan de Einsteindreef in de probleemwijk Overvecht voor vluchtelingen en Utrechtse jongeren waarin zij gezamenlijk wonen en leven en waarin allerlei activiteiten plaatsvinden zoals bijvoorbeeld taallessen. Utrechters en vluchtelingen wonen onder één dak. Onderzoeker Karin Geuijen betoogt dat deze woonlocatie uniek is in Europa.⁹

Het interessante van dit experiment is dat het in eerste instantie ambtelijk is begonnen. Het waren niet de politieke bestuurders, maar twee volhoudende gemeenteambtenaren die al jarenlang een maatschappelijke opgave zagen en daar een antwoord op formuleerden. Zij hebben – met een subsidie van de Europese

Unie – legitimiteit gevonden voor de experimentele aanpak bij zowel de verantwoordelijke wethouder als de burgemeester. Niet vanuit een politieke opdracht, maar vanuit professionele verantwoordelijkheid en betrokkenheid bij de maatschappelijke opgave: vluchtelingenopvang die werkt. Juist in een domein dat politiek ingewikkeld is en waar men weinig durft te ondernemen, is het hier de ambtelijke kring die de handschoen oppakt. De duurzaamheid van Plan Einstein moet nog bewezen worden, maar in een domein dat politiek zo ingewikkeld is en waar menig bestuurder geen stelling in kan – of durft te – nemen, is men gezegend met een autonome ambtelijke kring.

Ruimte voor ambtenaren | ‘Soevereiniteit in eigen kring’ is één van de bepalende ideeën binnen het christelijk-sociale denken. Het is veelvuldig geïnterpreteerd als argument voor een kleine overheid en een bescheiden opstelling tegenover andere domeinen zoals bijvoorbeeld onderwijs. In dit stel ik dat er binnen de overheid ook verschillende kringen zijn. Ik onderscheid de politiek en het bestuur enerzijds en de ambtenaren anderzijds.

Laten we ambtenaren beschouwen als een zelfstandige kring. Als een maatschappelijk domein met een eigen verantwoordelijkheid en soevereiniteit. Dit domein is neutraal noch zaligmakend, maar het past de christelijk-sociale denker of bestuurder om het enige ruimte te gunnen om het zijn eigen handelen vorm te geven. Deze kring zal zijn eigen legitimiteit moeten organiseren door het aanspreken van een *authorizing environment*. In het geval van Plan Einstein in Utrecht zijn dat natuurlijk een aantal bestuurders. Tegelijkertijd kunnen ambtenaren ook elders een *authorizing environment* aanspreken

– medebewoners in de wijk of statushouders op zoek naar een woning.

Bovenstaande is een pleidooi voor bescheiden bestuur en ruimte voor ambtenaren. Van christelijk-sociale bewindspersonen en wethouders vraagt dit enige terughoudendheid in het aansturen van het ambtelijk apparaat. In plaats van een gulzige houding kan de christelijk-sociale bestuurder zich een houding van positieve vrijheid aanmeten. Dat betekent inzetten op wederzijds respect voor verschillen, ruimte voor eigen verantwoordelijkheid en reciprociteit van loyaliteit en prestaties. Zo respecteert zij de soevereiniteit van de ambtelijke kring.

Ja.

Hebben vrouwen een extra aanmoediging nodig om wethouder te worden? Ik denk van wel. Is dat gebaseerd op wetenschappelijk onderzoek? Nee, ik baseer me op eigen ervaring en observaties. Feit is dat slechts 22% van de wethouders vrouw is en bij de ChristenUnie is dat zelfs maar 18%. Na de SGP is dat de laagste score. Is dat erg? Wel als vrouwen goede kwaliteiten hebben maar deze niet worden opgemerkt of ingezet. En ik vermoed dat er niemand is die beweert dat vrouwen minder kwaliteiten hebben dan mannen en daarom minder vaak wethouder zijn. Vrouwen hebben misschien juist wel de geschikte eigenschappen voor de wethouder nieuwe stijl.

Zelf ben ik de politiek in gegaan omdat ik nadrukkelijk gevraagd werd als vrouw. Daar had ik zelf helemaal niet aan gedacht. Eenmaal deel van de politiek ging ik het leuk vinden. Als wethouderskandidaat werd ik ook weer gevraagd. Ik had het zelf niet bedacht. Zo ben ik er ingerold. Ik denk dat veel vrouwen zo betrokken worden bij politiek: ze worden gevraagd en nemen dan verantwoordelijkheid. Mannen vragen vaak mannen en vrouwen vragen vaak vrouwen, dus als 22% vrouw is, worden vrouwen gewoon minder snel gevraagd. En mocht een vrouw al ambitie hebben, durft ze dan pal te staan voor die ambitie? Ik denk dat vrouwen snel geneigd zijn om te denken, als een man zich ook kandideert, 'o laat hem maar'. Zeker vrouwen bij de ChristenUnie.

Vrouwen denken ook sneller: zou ik dat wel kunnen? Bluffen minder snel. Zo ken ik een geweldige fractievoorzitter. "Ben je wethouderskandidaat?" vroeg ik. "Nee" zei ze, "dat lijkt mij veel te moeilijk". Ze had het geweldig gedaan als fractievoorzitter; in een moeilijke situatie had veel bereikt. Waarom zou wethouder-zijn dan moeilijk zijn? In die functie krijg je ook nog allemaal ondersteuning! Je kunt ook *te* bescheiden zijn. Ik geloof beslist dat vrouwen met kwaliteiten best een steuntje in de rug mogen krijgen om zo dat percentage van 18% op te krikken. Niet omdat het opgekrikt moet worden maar omdat we prachtig talent anders onbenut laten voor de ChristenUnie en voor de samenleving!

AUTEUR Elly van Wageningen is wethouder in Lelystad en voorzitter van de Nederlandse Wethoudersvereniging

Maar.

Kijk eens om je heen wat vrouwen presteren! In verschillende vakgebieden zijn meer vrouwen dan mannen werkzaam. Mijn stelling is dat zich dat ook in de politiek gaat vertalen. Maar daar is ook een cultuur voor nodig dat iedereen beseft dat onze kandidatenlijsten een afspiegeling horen te zijn van de kiezers die je hoopt te trekken. Dat besef moet groeien.

Sinds 1998 loop ik mee in de lokale politiek en ik heb nooit op een aanmoediging zitten wachten. Op 8 maart 2012 werd ik geïnstalleerd als eerste vrouwelijke burgemeester voor de ChristenUnie. Ik kreeg veel vragen van de pers over die datum, Internationale Vrouwendag, en wat dat voor mij betekende. Het dagblad *Trouw* kopte toen mijn uitspraak 'Tijd nodig voor partij echt volwassen is'. Daarbij doelde ik op een natuurlijke ontwikkeling in onze achterban, waar het lange tijd niet vanzelfsprekend was dat vrouwen kostwinner waren of op verantwoordelijke posities zaten. Dat is nu duidelijk anders.

Voordat ik in 2000 uiteindelijk in de gemeenteraad terechtkwam, was ik al een poosje de nummer drie op een lijst met twee raadszetels. Die laatste keer heb ik ingestemd met de derde plaats met de toezegging dat ik halverwege de periode in de raad zou komen. Die derde plaats voelde toch als 'excuus-Truus' waarmee de partij liet zien dat er ook vrouwen op de lijst stonden.

Ik pleit voor meer 'plaatsmaken' in de ChristenUnie. Raadsleden en wethouders die er trots op zijn dat zij al twintig jaar of langer op die positie zitten, hebben geen oog voor het belang van doorstroming en vernieuwing. Wat mij betreft is het speerpunt bij het samenstellen van de lijsten 'nieuwe mensen kansen geven', vrouwen, mannen en jongeren. Dan wordt het vanzelfsprekend dat een mix op de kandidatenlijst komt die onze kiezers aanspreekt. Wees nou eerlijk, dan durf je toch niet met een lijst zonder vrouwen in de top te komen.

AUTEUR Titia Cnossen is burgemeester van Woudenberg en voorzitter van de Bestuurdersvereniging van de ChristenUnie.

Regeren is vooruitzien

Graaf drie dagen lang mee in het christelijk-sociale denken. Denk mee over de antwoorden voor morgen. Ga in discussie met bekende sprekers. En dat in alle rust, in een klooster.

Tijdens de jaarlijkse Summer School van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie gaan we met een kleine groep betrokken mensen intensief aan de slag met het christelijk-sociale denken. Vanwege de kabinetsdeelname van de ChristenUnie krijgt de Summer School dit jaar het thema 'Regeren is vooruitzien'. Welke uitdagingen liggen er en wat zijn de antwoorden voor morgen? In drie dagen staan we stil bij toekomst voor christelijke politiek, toekomst voor de samenleving en toekomst voor de wereld. Daarbij gaan we steeds ook op zoek naar inspiratie vanuit het christelijk-sociale denken voor ieders eigen werkveld. Waar ligt de meerwaarde ervan?

Naast het inhoudelijke programma van de Summer School draaien we zoveel mogelijk mee in het kloosterritme van gebeden. Uiteraard is er ruimte voor ontspanning en ontmoeting. De Summer School vindt plaats van dinsdag 19 tot donderdag 21 juni in de Sint Willibrordsabdij in Doetinchem.

Sprekers zijn onder meer Tweede Kamerlid Eppo Bruins, professor Jan Hoogland en voormalig WI-onderzoeker en predikant Rob Nijhoff.

Praktische informatie en aanmelden | wi.christenunie.nl/summerschool.
Aanmelden is mogelijk tot en met 15 april 2018.

Agenda.

18 april

Groenlezing door Beatrice de Graaf
19:45 Humanity House Den Haag
wi.christenunie.nl/groenlezing

19 - 21 juni

Summerschool WI
wi.christenunie.nl/summerschool

Voor bestuurders en/ of politici:

7 april

Werkconferentie PS/WS2019
Voor iedereen die een rol heeft in de voorbereiding van de verkiezingen van Provinciale Staten en waterschappen
christenunie.nl/opleiding/werkconferentiepsws

21 april

Bestuurdersdag, Amersfoort

25 mei

Voor bestuurders en politici uit de grote steden
Grote Steden Overleg, Amersfoort

8 juni

Leiderschapsconferentie
Voor voorzitters van lokale besturen en lokale fracties
christenunie.nl/leiderschapsconferentie

Noten.

p 06-11

1. F. Mulder. (20 december 2017). De verantwoordelijkheid van de elite. Onze dromen zijn vervuld, maar onze verlangens niet. *De Groene Amsterdammer*, 141(47).

p 32-35

1. FR.F. Baumeister, J.C. Hamilton and D.M. Tice. (1985). Public versus private expectancy of success: Confidence booster or performance pressure? *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol 48(6), 1447-1457.

p 37

1. C.B. Frey en M.A. Osborne. (2013). The Future of Employment: How Susceptible Jobs to Computerisation? *Technological Forecasting and Social Change*, 114, 254-280.

p 42-43

1. R. Bijl, J. Boelhouwer, en A. Wennekers, (2017). *De sociale staat van Nederland*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
2. Zie voor meer over deze thematiek het onlangs bij het WI gepubliceerde *Veiligheid in Verbondenheid* van dr. Ronald van Steden: R. van Steden, (2017). *Veiligheid in verbondenheid*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief. Hoofdstuk 4 bespreekt een christelijk-sociale visie op veiligheid.
3. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten 2017 waarin mogelijk wordt gemaakt om op grote schaal data te vergaren van burgers. Daarnaast kan gedacht worden aan voorstellen om de preventieve hechtenis mogelijk te maken, of de nationaliteit af te pakken van bijvoorbeeld Syriëgangers.

p 50-55

1. H. Boutellier. (2015). *Het seculiere experiment Hoe we van God los gingen samenleven*. Amsterdam: Boom.
2. A. Kuyper. 'Wij Calvinisten', openingswoord deputatenvergadering 9 april 1909.
3. Zie E. Schuurman e.a. (1993). *Reformatorsche Cultuurvisie*. Marnix van St Aldegondse Stichting.

p 58-63

1. Montesquieu (2006), *Over de geest van de wetten* (vertaald door Jeanne Hollierbroek), Amsterdam: Boom., 218.
2. Ibid 226.
3. De geschiedenis van de ontwikkeling van staten laat ook steeds het belang zien van centraal gezag, maar ook van de geldigheid van recht en uiteindelijk van democratische verantwoording. Zie Francis Fukuyama, *De oorsprong van onze politiek* (eerste deel 2011, tweede deel 2014), Amsterdam/Antwerpen: Atlas Contact.
4. Montesquieu (2006), p221.
5. Ibid. p62.
6. Ibid. p78.
7. Ibid. p91.
8. Ibid. p66.

p 64-69

1. Zie de serie 'Christelijk-sociaal 2030' van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie, wi.christenunie.nl/christelijksociaal2030
2. M. Lipsky. (2011 [1980]). *Street Level Bureaucracy*. Dilemmas of the individual in public services. 30e editie. Russell Sage Foundation: New York
3. G. van den Brink en T. Jansen. (2016). *Ambtelijk vakmanschap en moreel gezag*. Stichting Beroepseer: Den Haag
4. A. Kuyper. (1880). Soevereiniteit in eigen kring. Openingsrede Vrije Universiteit: Amsterdam. R. van Putten en W. Bekers. (2014). *Coöperatiemaatschappij: Solidariteit organiseren in de eenentwintigste eeuw*. Mr. Groen van Prinstererstichting: Amersfoort
5. Het woord 'kring' is in deze context ietwat ongelukkig. Veel ambtenaren voelen zich eerder thuis bij de 'lijn' (de formele hiërarchie) dan bij de 'kring' (de bontkraag rondom de bewindspersoon).
6. R. Sennett. (2008). *The Craftsman*. New Haven: Yale University Press: P. 't Hart. (2014). *Ambtelijk vakmanschap 3.0*. NSOB/VOM/IKPOB: Den Haag
7. M. Moore. (1995). *Creating Public Value*, Cambridge, Mass: Harvard University Press.
8. Voor meer info: www.plan-einstein.nl
9. K. Geuijen. (2018, nog te verschijnen). Lokale oplossingen voor problemen in de asielopvang: de vluchtelingencrisis als 'window of opportunity'. *Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit*.

Colofon.

Groen, studie- en opinieblad van de ChristenUnie.
Jaargang 2, nr. 1, maart 2018.
Oplage: 5.200 | ISSN: 1568-5845

Groen is een publicatie van het Wetenschappelijk Instituut (de mr. G. Groen van Prinsterer-stichting) en de Bestuurdersvereniging van de ChristenUnie. *Groen* wordt toegezonden aan alle donateurs van het Wetenschappelijk Instituut, aan alle bestuurders van de ChristenUnie en aan losse abonnees.

Meer informatie over abonnement of donateurschap via: wi.christenunie.nl.

Groen verschijnt 4 keer per jaar.
Deadline kopij vierde nummer: 10 april 2018.
Neem voor een bijdrage contact op met de redactie via redactiegroen@christenunie.nl.

Donateurschap WI per 01-01-2018:
€ 36,00* per jaar. T/m 26 jaar € 20,00.*
Donateur WI (kwartaalbetaling)
€ 9,00 mogelijk met aut. incasso.
*Bij aut. incasso, anders € 2,50 toeslag

Redactie

Esther Paul-Jonker (hoofdredacteur)
Bernadette van den Berg (namens Bestuurdersvereniging)
Mirjam Kosten (eindredacteur)
Reinier Koppelaar
Steven Datema (namens de Tweede Kamerfractie)
Laurens Wijmenga (WI)

Vormgeving

Frivista | create, communicate, activate | Utrecht

Fotografie

Folkert Rinkema, ChristenUnie, WI
Foto Joop Schippers, p 7:
© Ed van Rijswijk, bewerking Frivista
Foto Erik-Jan van Dorp, p 65:
© McKlin, bewerking Frivista

Druk

Drukkerij Torendruk

Uitgave, redactie en administratie

Mr. G. Groen van Prinsterer-stichting
WI van de ChristenUnie

Legaten

Gedenkt u het WI testamentair dan luidt de tennaamstelling: Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie, 'Mr. G. Groen van Prinsterer-stichting' Amersfoort.
KvK dossiernr. 32084387.

Postbus 439, 3800 AK Amersfoort
Telefoon: 033 - 422 69 60
Email: redactiegroen@christenunie.nl
wi.christenunie.nl
bestuurders.christenunie.nl

Mocht u de toezending van *Groen* of uw donateurschap willen opzeggen, doe dit dan schriftelijk voor 1 januari 2019 (per post of via ledenadministratie@christenunie.nl).

© ChristenUnie 2018 Overname van artikelen en/of illustraties uitsluitend na toestemming van de redactie.

Groen is een uitgave van

ChristenUnie
Bestuurdersvereniging

‘We moeten de wereld van werk combineren met de maatschappelijke agenda van grote vraagstukken en technologiebeleid. In die driehoek kunnen we veel spannender denken.’

Erik Stam, p24